BELGİ

Sayı 19 (Kış 2020/I)

DOI:10.33431/belgi.622154 **Araştırma Makalesi/**Research Article

1930'LU YILLARDA TÜRK DIŞ POLİTİKASINDAKİ DEĞİŞİM: AMERİKAN DIŞİŞLERİ BELGELERİNDE TÜRKİYE'NİN ALMAN EKONOMİK VE SİYASİ BASKISINI DENGELEME GİRİŞİMLERİ*

TURKEY'S CHANGING FOREIGN POLICY DURING 1930S: IN LIGHT OF U.S. STATE DEPARTMENT ARCHIVAL DOCUMENTS TURKEY'S ATTEMPTS TO BALANCE GERMANY'S ECONOMIC AND POLITICAL

Efe SIVIŞ**

Geliş Tarihi/Received:19.09.2019 **Kabul Tarihi/Accepted:**29.11.2019

SIVIŞ, Efe, (2020), "1930'lu Yıllarda Türk Dış Politikasındaki Değişim: Amerikan Dışişleri Belgelerinde Türkiye'nin Alman Ekonomik ve Siyasi Baskısını Dengeleme Girişimleri", Belgi Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/I, ss. 1860-1883.

Öz

Bu çalışmada Türkiye'nin 1930'lu yıllardaki dış politikası, Amerikan Dışişleri belgeleri ışığında incelenmiştir. Ankara'nın dış politikası ile paralel bir seyir izleyen dış ekonomik ilişkilerinde 1930'lu yılların ikinci yarısından itibaren Almanya'ya ağırlık veren bir modelden daha dengeli bir modele doğru bir değişimin yaşandığı görülmektedir. Söz konusu değişimin Türk ekonomisi üzerindeki Alman etkisinin azaltılması yönünde gerçekleştiği, İtalya'nın 1936 yılında Etiyopya'yı işgaliyle Türkiye'nin politikalarında değişimin başladığı, Almanya'nın 1938 yılında Avusturya'yı, 1939 yılında Çekoslovakya'yı işgaliye Ankara'nın İngiliz-Fransız ittifakına yaklaştığı görülmektedir. Bu süreçte Türkiye, ABD'ye yönelik ekonomik destek taleplerinden herhangi bir sonuç alamasa da İngiltere'nin Türk ekonomisine yönelik kredi tahsis etmek suretiyle Alman etkisinin kırılmasına destek verdiği görülmektedir. Nitekim Türkiye-İngiltere arasında savunma konusunda iş birliğini öngören Türk-İngiliz Deklarasyonu 12 Mayıs 1939 tarihinde yayımlanmış ve Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından önce 19 Ekim 1939 tarihinde İngiltere'nin başı çektiği Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifakı'na dâhil olmuştur. Çalışmada Almanya'nın Türkiye'nin politika değişikliklerine ilişkin hamleleri ve Türkiye'nin yer aldığı Üçlü İttifak Antlaşması'nın ekonomik boyutu mevcut literatüre ve Amerikan arşiv belgelerine dayanarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Türk-Alman İlişkileri, Türk-Amerikan İlişkileri, Türk-İngiliz İlişkileri, Türk Dış Politikası.*

Abstract

In this article Turkey's foreign policy in the 1930's is examined in the light of U.S. State Department documents. Following a parallel line with Turkish foreign policy, by 1930's, Turkish foreign trade policies shifted to a more balancing manner towards Germany, from a German dominated model. This new perspective on Turkish economic policies suggested undermining the German impact on Turkish economy. While Italy's occupation of Ethiopia in 1936 triggered the change in political economy, Germany's invasion of Austria in 1938 and Czechoslovakia in 1939 made Turkey approach Anglo-French Alliance and shift Ankara from a isolationist line to a more proactive one. Within this period, Turkey did not get any tangible result from its search of economic assistance from USA.

*Bu çalışmada varılan sonuçlar ve arşiv belgeleri yazarın çalışmaları içinde ilk kez kullanılmıştır. Yazarın doktora tezi ve daha önce yayınlanan kitabından üretilmemiştir.

**Dr. Öğretim Üyesi, Fenerbahçe Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, efe.sivis@fbu.edu.tr,(orcid.org/0000-0002-1553-3454).

However United Kingdom, provided credits to Turkey since one of the main pillars of its foreign policy was undermining German impact on Turkey and in a broader scale in the whole region. Thusly the Anglo-Turkish Declaration was declared in 12th of May 1939 which suggested defensive cooperation between United Kingdom and Turkey and this process ended up with the Turkey's taking part of Turkish-Anglo-French Triple Alliance in 19th of October 1939. In addition, in the light of archival documents the paper examines Germany's responses to Turkish changing policies, Anglo-Turkish Declaration and the economic perspective of the Triple Alliance.

Keywords: *Turkish-German Relations, Turkish – American Relations, Turkey-UK Relations, Turkish Foreign Policy.*

A. **Giriş**

1930'lu yıllar Türk dış politikasının Soğuk Savaş'ın başlangıcından günümüze kadar süren genel eğilimlerini anlamak açısından özel bir önem taşımaktadır. Türkiye'nin Anglosakson bir ülkeyle ittifak arayışı ilk kez Soğuk Savaş'ın öncesinde, Sovyet tehdidi altında ABD'ye yönelik diplomasi faaliyetleriyle ortaya çıkmamış, söz konusu eğilim 1930'lu yılların ikinci yarısından itibaren Almanya'dan ve belli ölçüde İtalya'dan algılanan tehditle İngiltere, Fransa ve ABD ile yürütülen diplomasi faaliyetleriyle belirginleşmiştir. Türkiye'nin 1930'lu yıllardaki dış politikasını anlamak için savaşa giden süreçteki dış ekonomik ilişkileri ve söz konusu ilişkilerin uluslararası politikaya yansımalarını ortaya koymak faydalı olacaktır. Bu çalışmada Türkiye'nin 1930'lu yıllarda dış politikasında ve dış ekonomik ilişkilerinde yaşanan değişim Amerikan Dışişleri Belgeleri ışığında incelenmiştir. Adolf Hitler'in 1933 yılında iktidara gelişinden itibaren, Almanya'nın dış politik hedefleri çerçevesinde Türk ekonomisindeki Alman etkisinde belirgin bir artış yaşanmış, söz konusu etki aşağıda belirtileceği üzere istatistiklere yansımıştır. Ne var ki 1930'lu yılların ikinci yarısından itibaren Almanya'nın revizyonist eğilimleri belirginleşmiş ve Türkiye, daha dengeli bir dış politika uygulama hedefine Almanya'nın Türk ekonomisi üzerindeki etkisini azaltacak adımlarla ulaşma eğilimine girmiştir.

Amerikan Tarım Bakanlığı bünyesinde konuya ilişkin hazırlanan bir rapora göre 1939 yılının sonu itibariyle Türkiye'nin kliring-takas hesapları kapsamında yabancı ülkelere borcunun 41 milyon lira (32 milyon Amerikan doları) seviyesinde olduğu görülmektedir. Türkiye'nin o dönem borçlu olduğu ülkeler ise Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya ve İsveç devletleridir. Diğer yandan Türkiye'nin alacaklarının ise sadece 1,1 milyon lira (850 bin dolar) seviyesinde olduğu belgelere yansımıştır. Söz konusu alacakların yarısından fazlası SSCB'den, kalanlar ise Romanya ve Yugoslavya devletlerinden bekleniyordu.[1]

Avrupa ülkeleri 1934 yılından itibaren Türkiye ile yürüttükleri ticari faaliyetler kapsamında kısa süre içinde Türkiye'nin ekonomik koşulları nedeniyle paralarını nakit olarak tahsil edemeyeceklerini, alacaklarını ancak Türk ürünleriyle, diğer bir deyişle kliring sistemi ile tahsil edebileceklerini keşfetmişlerdir. Bunun üzerine Alman ihracatçılar harekete geçmiş ve Türk ithalatçılarına çeşitli krediler tahsis etme eğilimine girmişlerdir. Amerikan Tarım Bakanlığı bünyesinde faaliyet gösteren Dış Tarımsal İlişkiler Departmanı'nda görevli N. William Hazen tarafından konuya ilişkin hazırlanan rapora göre böylelikle Türkiye üzerinde ciddi bir Alman satın alma programı hayata geçirilmiştir. Buna göre Almanlar her türden Türk ürününü satın alır duruma gelmiştir. Bu durum, söz konusu kalemlerin dünya fiyatlarında belirgin artışlara neden olmuştu. Alman satın almalarının baskı altına aldığı Türkiye ise başka ülkelere satış yapamaz durumdaydı ve

1 The National Archives and Records Administration (NARA)-867.61/35, (18.06.1940), p.40.

genişleyen Alman pazarına bağımlı hale gelmişti. Türkiye'nin 1930 yılı itibariyle Almanya ile ticaretinin, toplam ihracatının yüzde 13,1'ine, toplam ithalatının ise yüzde 18,4'üne denk geldiği arşiv belgelerine yansımıştır. Almanya'da 1933 yılında yaşanan iktidar değişimi ile dış ticaret politikası da değişmiş, Almanya, bağımsız ülkelere kendi sömürgesi gibi davranmaya başlamış ve o yönde önlemler almıştır. Alman Hükümeti ayrıca ülkesindeki tüm ekonomiyi kontrolü altına almış, gerektiğinde yaptığı ithalat ve ihracat yardımları ile etkisini pekiştirmiştir. Daha sonra çeşitli devletlerle kliring antlaşmalarına girişmiş ve Alman para birimi reichsmark'ın değerini bu ülkelerin para birimlerine endekslemiştir. Söz konusu ülkelerin ithal edilebilecek ürünleri Almanlar tarafından yüksek fiyatlarla satın alınmış, böylece Türkiye'nin de ürünlerini ithal edebilecek diğer potansiyel ülkeler elimine edilmiştir. Amerikalıların tespitlerine göre Alman ürünleri söz konusu ülkelere başlangıçta göreli düşük fiyatlarla satılmış, böylece diğer ülkelerin ihracatçılarının hevesleri kırılmıştır. Türk pazarı rekabetten arındığında ise Almanya diğer ülkelerin Türkiye'ye ihraç edecekleri ve Türkiye'den ithal edilecek ürünlerin türlerini ve fiyatlarını dikte etmeye başlamıştır. Amerikan raporuna göre Almanya'nın bu türden ilişki kurduğu ülkeler arasında, Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye bulunuyordu. Türkiye ile Almanya arasındaki ticari ilişkilerin, belirtilen tespitlere paralel olarak 1930'lu yıllardan itibaren artma eğiliminde olduğu görülmektedir. 1930-1932 yılları arasında Almanya'nın Türkiye'nin toplam ihracatındaki payı yüzde 12,4'ünü, ithalatında ise yüzde 21,1 seviyesindeydi. Bu oranlar 1937-1939 yılları arasında yüzde 38,9'a ve 46,6'ya çıkmış, 1939 yılının Ocak ve Ağustos ayları arasında Almanya'nın Türkiye'nin ihracatında kapladığı oran yüzde 50,6, ithalatında ise yüzde 55 seviyesine ulaşmıştır.[2] Almanya, Türkiye ile yürüttüğü ticari faaliyetlerde Türk ürünlerini piyasa değerlerinin üstünde satın alma eğiliminde olmasına rağmen söz konusu ürünleri işlemek suretiyle ürettiği sanayi ürünlerini de dünyaya piyasa değerlerinin üstünde satma eğilimindeydi. Almanya'nın hammadde kaynağı olarak gördüğü ülkelerde kurduğu alım tekeli, rekabet koşullarını Almanya lehine etkilemiş, Almanya'nın siyasi ve askeri olarak genişleme siyasetini pekiştirmiştir.[3]

Amerikan Tarım Bakanlığı bünyesinde hazırlanan raporda Türklerin ekonomileri üzerindeki Alman etkisinden ve Almanların belirli uygulamalarından rahatsız oldukları ifade edilmiştir. Buna göre Almanların 1936 yılında Türkiye'ye yönelik olan kliring borçları 40 milyon Türk lirası (32 milyon dolar) seviyesindeydi ve ödemeler erteleniyordu. Bu tutar, Almanya'nın tüm güneydoğu Avrupa'ya olan borcundan fazlaydı. Diğer yandan Almanlar, Türkiye'den ithal ettikleri malları uluslararası piyasalara satma eğilimindeydi. Bu durum, Türkiye'nin aynı malları doğrudan farklı ülkelere ihraç etme politikasıyla çelişiyordu. Amerikan raporunda söz konusu durumun Türkiye'nin 1929 yılından beri yürüttüğü bağımsız politikalara aykırı olduğu not edilmiştir. Amerikalılara göre Türkiye, Almanların etkisini kırmak için serbest döviz uygulaması olan diğer ülkelerle ilişkilerini geliştirmiş ve bu ülkelere yönelik ihracatı teşvik etmiştir. Ne var ki bu ülkeler Türklerle olan ticaret hacimlerini düşürmüş, ya yüksek fiyatlı Türk ürünlerini alamamışlar ya da satışta Alman ürünleriyle rekabet edememişlerdir.[4] Yukarıda belirtilenler ışığında İkinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Türk ekonomisinin Alman etkisinde olduğu görülmektedir. Söz konusu etkide Nasyonel Sosyalist Parti'nin Maliye Bakanı Hjalmar Schact'ın yürüttüğü dış ticaret politikası önemli bir rol oynamıştır. Schact'ın politikası, Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda yaşadığı toprak kayıplarını telafi etmek ve artan nüfusa uygun yaşam alanı

2 NARA-867.61/35, (18.06.1940), s.41-42.

3 Cemil Koçak, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939) İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 200.

4 NARA-867.61/35, (18.06.1940), s.41-42.

yaratmak adına genişlemeci bir tutumu içermiştir. Böylelikle Almanya, bir yandan olası bir savaşa yönelik hazırladığı silahlanma politikasını destekleyecek diğer yandan ihtiyaç duyduğu hammadde kaynağını Türkiye'nin da dahil olduğu Yakın Doğu, Güney Doğu Avrupa ve Balkan ülkelerinden temin edebilecekti. Almanya'nın kliring sistemi üzerinden yürüttüğü ticari faaliyetler, Almanya'ya yaşadığı döviz kıtlığı nedeniyle kolaylık sağlamış, aynı zamanda Türkiye dahil belirtilen bölge ülkelerinin tarım mamullerini ve hammadde kaynaklarını değerlendirebilecekleri bir pazar bulma ihtiyacına cevap vermiştir. Diğer yandan Almanya'nın dış ticaret politikası, ekonomik nüfuzun siyasi nüfuza tahvil edilmesi amacını güdüyordu.[5] Nitekim Adolf Hitler'in iktidara gelişiyle beraber Türk-Alman ticaret hacminde belirgin bir artış yaşanmıştır. Almanya'nın Türkiye'den yaptığı ithalat hacmi 1933 yılında 37,9 milyon reichsmark seviyesinden, 1938 yılında 115,9 milyon seviyesine yükselmiştir. Buna karşılık Almanya'nın Türkiye'ye yönelik ihracatı 1933 yılında 74,2 milyon reichsmark seviyesinden 267.3 milyon seviyesine yükselmiştir.[6]

Amerikan Tarım Bakanlığı'nın ilgili raporunda 1939 yılı itibariyle Türk dış politikasının izolasyonist bir çizgiden aktif bir çizgiye döndüğü yorumuna yer verilmiştir. Türkiye'nin mevcut dış politikasının 1939 yılından önceki 3 yıl içinde bu politikanın değiştiği savunulmuştur. Raporda Akdeniz ve Balkanlar'da statükoya müdahale olmadıkça Türkiye'nin Batılı güçlere olan tüm yükümlülüklerini yerine getireceği belirtilmiştir. Amerikan raporuna göre Türkiye'nin izolasyonist politikasından ayrılmasını sağlayan ilk neden İtalya'nın 1936 yılında Etiyopya'yı işgal etmesiydi. Buna göre Türkiye'nin; İtalya'nın İngiltere ve Fransa'ya rağmen askeri başarı kazanmasına şahit olması ve İtalyan On iki Adalar'ın kendisine olan coğrafi yakınlığını göz önünde bulundurması sonucunda İtalya'ya yönelik tehdit algısı artmıştır. Türkiye'nin üzerindeki Fransız ve İngiliz baskılarına rağmen olaylara belirli bir mesafede durma politikası izlediği arşiv belgelerine yansımıştır. Ne var ki Almanya'nın 1938 yılının Mart ayında Avusturya'yı ve 1939 yılının Mart ayında ise Çekoslovakya'yı işgal etmesi, İtalya'nın ise Çekoslovakya'nın işgalinden bir ay sonra Arnavutluk'u işgal etmesiyle Türkiye İngiltere'ye ve Fransa'ya yaklaşmıştır. Fransa ve İngiltere, Akdeniz ve Güney Doğu Avrupa'da statükoyu tercih ederken Almanya ve İtalya'nın revizyonist eğilimleri belirginleşmiştir. Diğer yandan Türkler, Almanların kendileri üzerinde kurdukları ekonomik baskıdan başka bir de siyasi baskının gelmesinden çekiniyordu. Amerikalılara göre Türkiye'nin farklı ekonomik ve siyasi politikalara yönelmesi Almanya'nın Avusturya'yı ilhak etmesiyle başlamıştır. Bu süreçte Türkiye'nin başka bir devlete bağımlı olma pahasına Almanya'ya olan ekonomik bağımlılığını azaltmak istemesi ve yüzünü İngiltere'ye dönmek suretiyle İngiltere ile iş birliğinden yana bir siyaset takip etmeye başlaması belgelere yansımıştır. Buna göre İngilizler de Balkanlar bölgesinde Almanların ekonomik hegemonyasını kırmak istiyordu.[7] Türk Hükümeti'nin Almanya'ya yönelik ekonomik bağımlılıktan kurtulmak için attığı adımların İkinci Dünya Savaşı sırasındaki politikalarına da yansıdığı görülmektedir. Almanya'nın ise Türkiye ile kurduğu ekonomik bağlardan ekonomik sonuçlardan fazlasını beklediği ortadadır. Nitekim Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen, Türkiye'deki ekonomik güçlerini bir "koz" olarak değerlendirmiş, bu kozun kullanılmasından vazgeçilemeyeceğini ifade etmiştir.[8]

Söz konusu süreçte İngiltere'nin Türkiye'ye yönelik ekonomik destek verme eğiliminde olduğu görülmektedir. Buna göre İngiltere'nin 1938 yılının Mayıs ayında Türkiye'ye 16

5 Nuri Karakaş, İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları, Tarih İncelemeleri Dergisi, 25 (2), 2010, s. 450.

6 Genelkurmay Başkanlığı, Türk-Alman İlişkileri (1923-1945), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 82-83.

7 NARA-867.61/35, (18.06.1940), s.42-44.

8 Zehra Önder, II. Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2010, s. 126.

milyon sterlin değerinde kredi vermeyi kabul etmesi belgelere yansımıştır. 27 Mayıs 1938 tarihinde iki ülke arasında Türkiye'ye 10 milyon sterlin tutarında kredi verilmesine ilişkin bir antlaşma imzalanmış, aynı tarihte iki ülke arasında ticaret ve gümrük alanında 2 Eylül 1936 tarihli Türkiye – İngiltere Ticaret ve Kliring Antlaşması'nın ek bir antlaşması niteliğinde olan İngiliz – Türk Garanti Antlaşması imzalanmıştır. 27 Mayıs 1938 tarihli Antlaşma'nın, İngiltere'de üretilen ürünlerin Türkiye'de satışının yapılmasına yönelik çeşitli garantiler içerdiği görülmektedir. ABD Ankara Büyükelçiliği, İngiliz basınının resmi kanalların ağzından söz konusu Antlaşma'ya "kölece bir biçimde" güzellemeler yaptığını belirtmiştir. Büyükelçilik raporunda *Financial News* gazetesinin, antlaşmaların Türkiye ile ekonomik bağların İngiltere nezdinde önemsendiğini gösterdiği yorumu yer almıştır. Benzer ilişkilerin Doğu Avrupa'daki diğer bölgelerle kurulabileceği de belirtilmiştir. ABD Ankara Büyükelçiliği Müşaviri Herschel V. Johnson, İngiltere ile Türkiye arasında 27 Mayıs 1938 tarihli 10 milyon sterlin değerinde bir ticari kredi antlaşması imzalandığını, aynı tarihte 6 milyon sterlin değerinde bir de silahlandırma kredisi antlaşması olmak suretiyle toplamda 16 milyon sterlin değerindeki krediler bütününe ilişkin Washington'ı bilgilendirmiştir. Herschel V. Johnson, Washington'a çektiği telgrafta ayrıca Amerikan Ticari Ataşe Yardımcısı Bay Sommerville'in hazırladığı 189 No'lu özel rapora yer vermiş ve Sommerville'in İngilizlerin İngiliz İhracat Kredisi Garantisi Departmanı (British Export Credits Guarantee Department) eliyle Türkiye'ye sağladığı 10 milyon sterlin tutarındaki krediye ilişkin değerlendirmelerini Washington'a aktarmıştır. Sommerville, bu antlaşmanın İngiliz İhracat Kredisi Garantisi Departmanı'nın kendi sınırlarının ötesine geçtiğini belirtmiş, söz konusu kredi tutarlarının Türkiye tarafından geri ödenmesinin İngilizler açısından riskli olduğunu kaydetmiştir. Departman'ın risklere yönelik tutucu ve geleneksel tavrından bir sapma gözlemlediğini ifade eden Sommerville, söz konusu kredilerin, İngiltere'nin daha büyük bir politikasının bir parçası olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur.[9] Söz konusu yardımlar hiçbir zaman tamamen gerçekleşememiş olsa da İngiltere tarafından atılan adımlar Türk dış politikasının yönünün değişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, konuya ilişkin "İngiltere gerçek bir dost gibi bize güven ve inancı olduğunu gösterdi" ifadelerini kullanmıştır.[10]

İngiliz İhracat Kredisi Garantisi Departmanı'nın sunduğu kredi imkânı, Türkiye'nin 31 Aralık 1940 tarihine kadar İngiltere'den 10 milyon sterlin değerinde değişik kalemlerde İngiliz menşeili ürün alımı yapabilmesini öngörmüştür. Amerikalılara göre Türkler bu krediyi bol olan mineral kaynaklarını işlemek üzere İngiliz makinelerini ithal etmek için ve artan ticareti karşılamak adına limanlarını genişletmek için kullanacaklardı. İngiliz ürünlerini Türkiye'ye satan ihracatçılar, ürünlerin savaş malzemesi olmadığına ve satılan ürünlerin en az yarısının İngiltere'de üretilmiş olduğuna dair sertifika sunmak zorundaydı.[11] Diğer yandan 1937 yılında İngilizlerin yardımıyla kurulmuş olan Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nda üretilen ürünlerin İngiltere'de ve diğer ülkelerde satışı için bir İngiliz-Türk şirketi kurulduğu ve bu şirketin Londra'da bir ofisinin açıldığı belgelere yansımıştır. Diğer yandan 27 Mayıs 1938 tarihinde İngiltere ile Türkiye arasında ayrıca 6 milyon sterlin değerinde bir askeri kredi antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmalar Celal Bayar Hükümeti tarafından imzalanmıştı ve bu tarihte Atatürk halen hayattaydı. Celal Bayar Hükümeti'nin Antlaşma'yı imzalayan delegesi, dönemin İş Bankası Genel Müdürü Muammer Eriş, antlaşmaların yeni Türkiye'nin ekonomi politikalarının doğruluğunu gösterdiğini, dış

9 NARA-867.51/647, (11.06.1938), s. 220-222.

10 Erdoğan Karakuş, *İkinci Dünya Savaşı Öncesinde İngiltere Belgelerinde Türkiye-İngiltere İlişkileri*, IQ Kültür Sanat, İstanbul, 2016, s. 189-190.

11 NARA-867.51/647, (11.06.1938), s. 250.

politikalarının barışı ve güvenliği sağladığını ifade etmiştir. İngiltere ve Türkiye arasında tüm çıkar uyuşmazlıklarının çözüldüğünü ve karşılıklı bir güven duygusunun yerleştiğini kaydetmiştir. Muammer Eriş, 10 milyonu ticaret 6 milyonu askeri olmak üzere toplamda 16 milyon sterlin tutarında kredi aldıklarını ifade etmiş, Türkiye'nin istediği ürünü istediği zaman istediği miktarda alabileceğini açıklamıştır. 10 milyon sterlin tutarındaki kredinin geri ödemesi 1939 yılının sonunda başlayacak ve ödemeler 1951 yılında sona erecekti. 6 milyon tutarlı kredinin ödemelerinin ise 1951 yılında başlayıp 1961 yılında bitmesi öngörülmekteydi. Böylece iki ülke arasında 23 yıllık bir finansal ilişki kurulmuş oluyordu. Eriş ayrıca Türkiye'nin, İngiliz üreticilerden normal fiyatlardan ürün bulamaması halinde bu krediyi İngiltere dışındaki ülkelerden alım yapmak için de kullanabileceğini belirtmiştir. ABD Ankara Büyükelçisi John Van A. MacMurray, Türkiye'nin İngiltere'den sağlayacağı kredi ile yılda ABD'den en az 2 Milyon dolar değerinde alım yapması yönünde bir uzlaşmaya varıldığı yönünde istihbarat edindiğini Washington'a iletmiştir.[12]

B. Türkiye'nin Dış Ekonomik İlişkileri ve Türk Dış Politikasındaki Değişim

1. Amerikalıların Gözünden Almanların İngiliz-Türk Antlaşmalarına Cevabı

Almanya'nın 1930'lu yılların ilk yarısından itibaren Türkiye'nin üzerinde ekonomik ve siyasal nüfuz kurma politikalarının Ankara-Londra arasında başlayan yakınlaşma ile akamete uğradığı görülmektedir. Türk dış politikasının İngiltere ile yakınlaşma seyri izlemesi ve söz konusu seyrin ekonomik antlaşmalarla pekişmesi Almanya'nın tepkisini çekmiştir.

Amerikalılara göre Türkiye'nin İngiltere'den kredi almış olmasının Almanya'yı memnun etmediği ortadaydı. Bu nedenle 27 Mayıs 1938 tarihli antlaşmalardan çok kısa bir süre sonra Almanya'nın karşı hamleleri belirginleşmiştir. Alman Ekonomi Bakanı 1938 yılında Münih Paktı'nın imzalanmasının ardından Balkan turuna çıkmış ve Türkiye'ye ilkesel olarak kredi açmak istediklerini belirtmiştir. 16 Ocak 1939 tarihinde Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi ve Alman Hükümeti'nin bir temsilcisi arasında son haline getirilen Antlaşma'nın, Büyük Millet Meclisi'nden (BMM) geçmesine rağmen yürürlüğe girmesi için iki hükümetin birbirlerine karşılıklı resmi notalar göndermesi gerekiyordu. Antlaşma'ya göre Türkiye'ye 150 milyon reichsmark tutarında (60 milyon dolar), 10 yıllık ödeme süresi için yıllık yüzde 5 faiz koşulları ile kredi verilmesi önerilmiştir. Buna göre Almanya'da üretilmiş ürünlerin siparişi ise en geç 31 Aralık 1941 tarihinde verilecekti. Türk Hükümeti ise, krediye teminat olarak 6 ayda bir paraya çevrilebilen hazine bonolarını göstermiştir.[13]

Alman Ekonomi Bakanı Dr. Walther Funk bu kapsamda beraberindeki heyetle 5 Ekim 1939 tarihinden itibaren Türkiye'ye 7 günlük bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretin ana teması Almanya'nın Türkiye'ye 150 milyon reichsmark tutarında bir kredi açmasıydı. Söz konusu tutar, Türkiye'nin sanayi, askeri ve kamu harcamalarında kullanılacaktı. ABD'nin Ankara Büyükelçisi, Washington'a çektiği telgrafta kredinin geri ödeme süresinin 10 yıl olduğunu fakat bunun kesinleşmediğini ifade etmiştir. Funk, ziyaretinde Türkiye'nin Almanya'ya yönelik ihracatının toplam ihracatı içinde yüzde 40'tan 50'ye çıktığını, Almanya'nın Türkiye için başlıca pazarlardan biri olduğunu belirtmiştir. Türkiye'nin endüstriyel ürünlere çok ihtiyacı olduğunu bu nedenle kredi açıldığını açıklamıştır. Buna göre Türkiye, Almanya'dan endüstriyel ürünler ithal ederken, Almanya da Türkiye'den hammadde ve tarım ürünleri ithal edebilecekti. ABD Ankara Büyükelçisi MacMurray'ın

12 NARA-867.51/647, (11.06.1938), s. 254.
13 NARA-867.61/35, (18.06.1940), s. 43.

Washington'a çektiği telgrafta, kredi talebinin Almanlardan mı Türklerden mi geldiği bilgisine ulaşamadığı görülmektedir. Büyükelçi'nin notunda bu konunun 1938 yılının Temmuz ayında imzalanan Türk-Alman Ticari Antlaşması'nın müzakereleri sırasında da konuşulmuş olabileceği belirtilmiş, diğer yandan Türkler tarafından konuya ilişkin minnettar ya da memnun olunduğunu gösteren resmi hiçbir açıklama yapılmamasının manidar bulunduğu kaydedilmiştir. Amerikan Büyükelçi, Almanların bu hamlesini İngilizlerin Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nı kurmasına ve toplamda 16 milyon sterlin tutarında krediler vermesine bir karşılık olarak değerlendirmiştir. Türkiye'nin Nazi Almanya'sının büyük güneydoğu Avrupa olarak tanımladığı bölgeye dâhil olduğunu belirten Amerikalı diplomat, Almanya'nın burada büyük bir ekonomik alan yaratma eğiliminde olduğunu Funk'ın ifadelerinden alıntı yaparak Washington'a iletmiş, bu adımın Almanya'nın daha önce sağladığı kredilerle bağlantılı olarak düşünülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Amerikalıların derlediği 1 Ekim 1938 tarihli istatistiklere göre Türkiye'ye Almanya'dan giriş yapan ve ödesi yapılmamış ürünlerin değeri 29 milyon 745 bin lira seviyesinde idi. Bu tutarın üçte ikisi olan kredinin ödeme süresi altı aydan uzun değildi. 30 Eylül 1937 tarihi itibariyle Almanya'dan kredi ile alınan ürünlerin toplamı ise 36 milyon 395 bin lira değerindeydi. Bunun dörtte üçü, altı aydan uzun vadeli kredilerdi. Yeni sağlanan kredinin şartlarının da aynı olması durumu pekiştiriyordu. Türkiye, bu kredileri nakit olarak ödemek zorunda değildi. Borcunu tarım ürünü ve hammadde olarak ödeyebilecekti. Diğer yandan Alman Bakan, Almanya'nın benzer antlaşmaları İngiltere ve Amerika ile de müzakere ettiğini belirtmişti. Alman kredisi 10 yılı aşkın bir süre için yıllık yüzde 5 faiz oranıyla sunuluyordu. Amerikalılara göre bu koşullar, Türkiye – Almanya arasında süregelen ilişkilerle bire bir tutarlıydı. ABD Ankara Büyükelçiliği'nin kredi teklifinin muhtemelen Funk'ın Ankara ziyaretinde sürpriz bir biçimde yapılmış olduğuna yönelik görüşünü Washington'la paylaştığı görülmektedir. Amerikalıların edindiği istihbarata göre Alman Dışişleri Bakanlığı, Türklerin Almanlardan gelecek bir krediye şüpheyle yaklaşacakları görüşünü taşıyordu. Buna göre Türkiye, Almanlarla yakın ekonomik ilişki kurmak istemiyordu. Türkler Almanların kredisini kabul etmeleri halinde ilk defa ABD ile bu yönde bir antlaşma imzalayamayacaklarını düşünmeye başlamışlardı.[14]

Türkiye ile Almanya arasındaki bu antlaşma 16 Ocak 1939 tarihinde imzalanmıştır. Antlaşma Türkiye'nin 150 milyon reichsmark tutarında bir kredi almasını öngörüyordu. ABD Ankara Büyükelçiliği, bu kredinin Türkiye'nin kısa bir süre içinde yurtdışından ikinci borçlanması olduğunu belirtmiş ve bu gelişmeyi Mustafa Kemal öncesi dönemde diğer ülkelere bağımlı olan Osmanlı Devleti'nin ekonomik düzenine benzetmiştir. Buna göre Türkiye, Mustafa Kemal döneminde siyasi ve ekonomik bağımsızlık kazanma yaklaşımıyla elindeki kaynaklarla yeniden yapılanmaya gitmiş ve ileriye dönük borçlanmalara girmemişti. Ne var ki Türkiye önce 1938 yılının Mayıs ayında İngiltere ile 10 milyon sterlin değerinde kredi antlaşması yapmıştı. Böylece 10 yıl süreyle geri ödemeli 10 milyon sterlin tutarlı askeri olmayan ve 6 milyon sterlin tutarlı 20 yıl geri ödemeli askeri malzeme odaklı bir kredi olmak suretiyle iki farklı kredi almıştı. ABD'nin Ankara Büyükelçiliği, İngiltere'nin bu kredilerle Türkiye'nin dış ticaretindeki Alman payını hedef aldığını, dolaylı olarak da Almanya'nın güneydoğu Avrupa ve Yakın Doğu'daki Türkiye'nin kilit pozisyonunu hedef aldığını belirtmiştir. Amerikan Büyükelçiliği, İngiltere'nin Türkiye ile yaptığı antlaşmanın bunu başarmasının zor olduğunu, Almanya'nın Türkiye'nin ürettiği ürünleri satın alabileceğini fakat İngiltere'nin bu ürünleri almasının ekonomisine zarar vereceğini belirtmiştir. Bunun nedeni Türklerin satmak istediği ürünlerin İngiliz sömürgelerinde zaten üretiliyor olmasıydı. Türkiye bir tarım ülkesi, Almanya ise bu tarım ürünlerini ithal

14 NARA-867.51/666, (19.10.1938), s. 440-451.

eden bir sanayi ülkesiydi ve birbirlerinin ekonomilerini destekliyorlardı.[15] ABD Ankara Büyükelçiliği, yıllık yüzde 5 faiz oranının işletileceği ve siparişlerin en geç 31 Aralık 1941 tarihi itibariyle verileceğini öngören Antlaşma'nın Türk –Alman ilişkilerini beklenenden daha çok güçlendireceğini savunmuştur. Buna göre Antlaşma'nın ana amacı, Türklerin dış ticaretinin desteklenmesi, Almanların Türk ürünlerinin müşterisi konumuna getirilmesi, ayrıca Almanya'nın sanayi ürünlerini Türkiye'ye satabilmesiydi.[16]

2. Türkiye'nin ABD'den Ekonomik Destek Talebi

Türkiye'nin 1930'ların ikinci yarısında Almanya'nın ekonomik nüfuzunu dengeleme arayışında çözüm aradığı diğer bir ülkenin ABD olduğu görülmektedir. Bu çerçevede Türkiye, ABD'den gelebilecek olası ekonomik yardımlar için diplomasi faaliyeti yürütmüştür.

Türkiye – ABD arasında Birinci Dünya Savaşı sırasında, 20 Nisan 1917 tarihinde diplomatik ilişkiler kesilmiş, on yıllık bir aranın ardından 17 Şubat 1927 tarihinde iki ülke arasında imzalanan geçici bir uzlaşma belgesi ile ilişkiler yeniden başlamıştır. 1927 yılından 1939 yılına kadar geçen süreçte Türkiye'nin ABD ile olan ticari faaliyetleri, Avrupa devletleri ile karşılaştırıldığında göreli düşük kalmıştır. Buna rağmen söz konusu dönemde iki ülke ilişkilerinde belirleyici unsur ticaret olmuş ve ticaret dengesi Türkiye'nin lehine gelişmiştir. Türkiye'nin 1927 yılında ABD'ye yaptığı ihracat 13 milyon 9 bin dolar seviyesindeyken, ithalatı 3 milyon 470 bin seviyesinde gerçekleşmiştir. Söz konusu tutarlar 1939 yılına gelindiğinde sırasıyla 18 milyon 958 bin ve 13 milyon 218 bin dolar seviyesine yükselmiştir.[17] Ne var ki Türkiye, ABD ile olan ticaretini artırmak ve Alman ekonomik etkisini dengelemek adına ticaret hacmini daha da artırmayı hedeflemiştir.

ABD Ankara Büyükelçisi MacMurray'in, 2 Mart 1939 tarihinde Washington'a gönderdiği telgrafta Türk Dışişleri Bakanı'nın ABD'den Türk parasal sistemini destekleme adına finansal destek sağlaması önerisine ilişkin değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Bu değerlendirmelerden ABD'nin yabancı bir devletin ekonomisinin liberalleşmesine verdiği önem anlaşılmaktadır. MacMurray'in, Türk Bakan'ın Türkiye'nin ikili ticari ilişkileri merkeze alan ekonomik yaklaşımından memnun olmamasını ve Türk ekonomisini liberalleştirme eğilimini ilginç bulduğu görülmektedir. Ne var ki Büyükelçi, Washington'a yaptığı tavsiyede Türklerle bu tür bir müzakereye girişilmemesini önermiştir. Bunun nedeni Türkiye'nin *International Match Realization Corporation* isimli Amerikan şirketine olan borçlarını ödeyememiş olması ve ABD'den geçen yıl yapılan ithalatların ücretini halen karşılamamış olmalarıydı. Büyükelçi, Türkiye'nin bu borcu yakın zamanda ödeyeceği ve diğer meseleyi de halledeceği öngörüsünde bulunmuştur. MacMurray, borçların ödenmesi halinde Amerikan yardımı yapılıp yapılmayacağı konusunun değerlendirilebileceğini belirtmiş, Export-Import Bankası garantörlüğünde bir kredinin ayarlanabileceğini ifade etmiştir.[18]

Söz konusu görüşmenin Amerikan Büyükelçi MacMurray ve Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu arasında Ankara'daki Dışişleri Bakanlığı binasında 10 Şubat 1939 tarihinde gerçekleştiği belgelere yansımıştır. Saraçoğlu, Amerikan Hükümeti'nin Çin'e yönelik bir kredi verdiğini ve Japon Hükümeti'nden protesto aldığını belirtmiştir. Amerikan Büyükelçi ise Japon Hükümeti'nin resmi bir protestoda bulunmadığını fakat meselenin basına

15 NARA-867.51/674, (27.01.1939), s. 466-467.
16 NARA-867.51/674, (27.01.1939), s. 470.
17 Nuri Karakaş, *Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952*), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013, s. 4, 15, 19.
18 NARA-867.51/676, (02.03.1939), s. 474-475.

sızmasından duyduğu rahatsızlığı ilettiğini kaydetmiştir. Amerikan Hükümeti'nin ise bunu meşru bulduğunu ve Johnson Yasası'na (Johnson Act) aykırı olmadığından basınla paylaştığını belirtmiştir. Johnson Yasası'nın ABD'ye borcunu ödeyememiş durumda olan ülkelere kredi verilmemesini öngördüğünü ifade etmiştir. Saraçoğlu ise bu yasanın finansal durumu iyi olan ülkelere kredi verme teşvikinde bulunduğunu belirtmiş, ABD'nin Çin'e verdiği kredinin Türkiye için emsal olabileceğini ifade etmiştir. Türk Dışişleri Bakanı, geçmişte Maliye Bakanı olarak görev yaptığını, ekonomik ve parasal problemlerle ilgilendiğini, daha sonra Adalet Bakanlığı yaptığını bu problemlerden uzaklaştığını, şimdi ise Dışişleri Bakanı olarak Türkiye'nin ekonomisini iyileştirme amacı güden bir komisyona dâhil edildiğini fakat durumun umutsuz değilse de çok yetersiz olduğunu belirtmiştir. Buna göre Türkiye'de iç finansal durum çok kötü olmasa da parasal açıdan uluslararası ticarete ilişkin durum karanlıktı. Ayrıca Türk parası sağlam temellere dayanmıyordu, Türk lirası kara borsa nedeniyle gerçek değerinden çok daha düşük kur oranlarından işlem görüyordu. Saraçoğlu son on yılda Hükümet'in bu zayıflığa ticari işlemlere sınırlama koyarak ve ülkenin efektiflerini koruyarak çözüm bulmaya çalıştığını belirtmiştir. Ne var ki bu adımlar çare olmamış, Türkiye'nin ticaretini kısıtlamış ve ikili takas düzenlemeleriyle, ihracat ve ithalat fiyatları yükselmiş, yaşam masrafları artmıştı. Saraçoğlu, kliring sisteminin ABD ile olan ticari ilişkileri dahi etkilediğini belirtmiş, daha önce Avrupa'dan alınan kalay kaplama ve dikiş makinelerinin şimdi ABD'den satın alındığını ifade etmiştir. Türk tütünün ABD pazarına ihraç edilmeye başlandığını kaydetmiştir. İçinde oldukları sezonda Kanada'ya 400 bin dolar tutarında tütün ihracatı yapıldığını, ABD'nin doğrudan Türk tütünü satın alımlarının ise geçen sezon 14 milyon dolardan bu sezon 10 milyon dolar seviyesine düştüğünü açıklamıştır. Saraçoğlu bu dalgalanmaların kısıtlamalardan kaynaklandığını belirtmiş, Türkiye'nin gelecek birkaç yılda yapay sınırlamaları kaldırmak suretiyle geçen on senede konulan kısıtlamaların tamamını kaldırıp ticareti liberalleştirmesi gerektiğini ifade etmiştir. Diğer yandan Türk Hükümeti'nin parasal zayıflığının bunu imkânsız hale getirdiğini not etmiştir. Saraçoğlu'nun bu sözlerinin üzerine Amerikalı muhatabına ABD'nin Türkiye'ye kredi vermesiyle Türkiye'nin parasal sistemini güçlendirebileceği konusunu açtığı arşiv belgelerine yansımıştır. Saraçoğlu, bunun resmi bir bildirim olmadığını ifade etmiş, yalnızca MacMurray'in fikrini sorduğunu belirtmiştir. Büyükelçi ise bu fikrin ilginç olduğunu, değerlendirmekten ve Hükümet'ine iletmekten memnun olacağı yönünde bir yanıt vermiştir. MacMurray'e göre Saraçoğlu'nun sözleri Türkiye'nin *International Match Realization Corporation* şirketine yapması gereken geri ödemeleri gündeme getirmek için iyi bir fırsattı. Türkiye'nin geri ödemelerini altın olarak yapması gerekiyordu. Öyle ki altın halen Türk para biriminin temeliydi. Büyükelçi, diğer yandan Saraçoğlu'nun ekonomiyi özgürleştirme eğilimli sözlerinin kestirip atılmamasını ve dikkate alınması konusunu Washington'a iletmiştir.[19]

Amerikan Dışişleri Bakanlığı, Macmurrray'e çektiği cevabi telgrafta Johnson Yasası uyarınca ABD'nin kendisine borcu olan birim, özel şirket ya da devletlere kredi veremeyeceğini belirtmiştir. Türkiye'nin ise bilindiği kadarıyla bir borcu olmadığından bir kısıtlama olmadığını belirtmiştir. Böylece Büyükelçi MacMurray'in Türkiye'nin ödenmemiş ithalat borcu olduğuna yönelik bilgilendirmesi, Washington tarafından dikkate alınmamıştır. Ne var ki Bakanlık, Amerikan Kongresi'nin mevcut düzeninde Türkiye'ye yönelik bir kredi çıkmasının çok zor olduğunu belirtmiştir. Washington tarafından verilen yanıtta Amerikan Hükümeti'nin Türkiye'yi diğer devletlerle olan ikili ticari ilişkilerinden

19 NARA-867.51/676, (02.03.1939), s. 476.

sıyırıp, ona altın kredisi vererek Türkiye'nin işlemlerini özgürleştirmek suretiyle liberal bir uluslararası ticaret politikası uygulamasının tartışılabileceği görüşü yer almıştır.

3. Türk – Amerikan Ticari İlişkileri ve Türk Hükümetinin Teşvik Politikası

Türkiye'nin ekonomisi üzerindeki Alman etkisini azaltmak için ABD ile ekonomik ilişkilerini geliştirme politikası yalnızca Washington'dan gelebilecek ekonomik yardımlara dayanmıyordu. Türk Hükümeti, Alman nüfuzunu dengeleme politikası çerçevesinde Türk ihracatçılara ABD'ye yapacakları ihracatta teşvik verme eğilimine girmiş ve Türk ürünlerinin Amerikan ithalatçılar nezdinde tercih edilir hale gelmesini hedeflemiştir.

ABD Ankara Büyükelçiliği, Türk Ticaret Bakanı'nın 2 Aralık 1939 tarihli radyo konuşmasında Türkiye ile ABD arasındaki ticaretin özel takas yöntemine dayanacağını belirttiğini Washington'a aktarmıştır. Bakana göre bu adım, kliring antlaşmalarının fiyatlarını yükselttiği Türk ürünlerinin söz konusu yüksek fiyatlarını dengelemek için atılıyordu. Türkiye'nin ürünlerinin yüksek fiyatlı olması, ürünlerin satılamamasına ve dolayısıyla Türkiye'nin ithalat borçlarını ödeyemeyip biriktirmesine yol açmıştı. Bu tarih itibariyle Amerikalı ihracatçılar Türkiye'den 6,5 milyon dolar alacaklı durumdaydı. Türk Hükümeti bu nedenle Amerika'ya yapılacak olan ihracatı teşvik etme niyetindeydi. Bu amaçla Türk ihracatçıların Amerika'ya yapacakları ihracatlar için bir takas primi ödenecekti. Böylece Türk ihracatçısı ürününü yüksek fiyattan ABD'ye satma çabası içine girmeyecek, ödemesinin bir kısmını kendi Hükümeti'nden alacaktı. Yeni önlemler çerçevesinde Türk lirası'nın değeri artırılmış, Merkez Bankası kuru 1 dolar-1.30 lira seviyesinden 1,625 lira seviyesine çıkarılmıştı. Böylece Türk ihracatçılar ABD'ye yaptıkları ihracat işlemlerinden elde ettikleri dövizleri bozdurduklarında Türk lirası karşılığı olarak daha büyük bir tutara sahip olacaklardı. 1,30 lira ile 1,625 lira arasındaki 0,325 lira tutarındaki fark ise Takas Limited Şirketi isimli Türk kurum tarafından karşılanacaktı. Amerikan Büyükelçiliği'ne göre bu adım, Türk – Amerikan ticari ilişkilerinde yeni bir antlaşmaya işaret etmiyordu. Yeni olan, Türk tarafının kur seviyelerinde oynama yapmasıyla Türk ihracatçısını ABD'ye yönelik ihracata teşvik etme çabasıydı. Türk devletinin 4 Aralık 1939 – 2 Ocak 1940 tarihleri arasında Türk ihracatçılarına sağladığı kur desteği yukarıda belirtildiği üzere 0,325 lira seviyesindeyken, bu desteğin 2 Ocak 1940 tarihinden sonra 0,50 seviyesine çıkarıldığı Washington'a aktarılmıştır. Buna göre 1939 yılında Türkiye'nin ABD'den ithalatı özellikle sanayi ürünlerine yoğunlaşmış ve ithalat toplamı 11 milyon 686 bin lira seviyesinde gerçekleşmişti. Bu tutar, 1938 yılında 15 milyon 680 bin lira seviyesindeydi. ABD'ye yapılan Türk ihracatları ise 1938-1939 yılları boyunca 18 milyon 212 bin ve 17 milyon 769 bin lira seviyesinde gerçekleşmiştir. Diğer yandan Türkiye – ABD arasında 1 Nisan 1939 tarihinde, Ankara'da bir ticaret antlaşması imzalanmış, Türkiye böylece ABD'ye "en ziyade müsaadeye mazhar millet statüsü" sağlamıştır. Türkiye, bu antlaşmayla ABD'ye yüzde 5 ile yüzde 88 arasında değişen çeşitli oranlarda gümrük indirimi sağlıyordu. Türkiye'ye ABD'den ithal edilecek binek otomobilleri için uygulanacak olan gümrük indirimi yüzde 60, radyo için birleştirilmemiş ayrık parçaları için yüzde 88 gibi göreli yüksek oranlardaydı. Kuru erik, erik konservelerinde yüzde 75, öküz veya inek derilerinde yüzde 5, dikiş makineleri ve parçaları için yüzde 5 oranında gümrük indirimi sağlanıyordu. Diğer yandan ABD'nin de kendi ihtiyaçları doğrultusunda Türkiye'den yapacağı ithalatlarda çeşitli ürünlerde gümrük vergisinde tavizler verdiği görülmektedir. Bu çerçevede Türkiye'den yapılacak boraks, borat, kromit, krom cevheri, palamut, zımpara cevheri, meyan kökü, kürk, kürklük deriler, terbiye edilmemiş tavşan ve sansar, sucukluk bağırsak, gırtlak, emâ, mesane, sinir ve zar gibi ürünlerde gümrük vergisi sıfırlanmış, incir, kuru üzüm, fındık, fıstık, haşhaş tohumu, kuşyemi, sigaralık yaprak tütün, meyan kökü özü, macun, lüle taşı gibi ürünlerde ise yüzde

7,5'ten yüzde 100'e kadar çeşitli oranlarda gümrük vergisi indirimi sağlanmıştır.[20]

Amerikalıların uluslararası ilişkilerdeki istikrarsız seyir nedeniyle bu antlaşmanın ikili ticarete etkisini ölçmekte zorlandıkları görülmektedir. Amerikan raporlarının, Türk Hükümeti'nin ABD'ye ihracatını dolar-tl kurunda oynamak suretiyle önceki yıllara göre artırmasını pek mümkün görmediği ortadadır. Amerikalılara göre Türk Hükümeti'nin sağladığı teşviklerin Türk ürünlerinin fiyatını Amerikan alıcıları için yüzde 25 oranında düşürmesi halinde dahi Türk ürünleri Amerikalılar için yine de cazip hale gelmeyecekti. Türklerin yeni politikasının Türkiye'nin ABD'ye yönelik yün, incir, fındık gibi kalemlerde ABD'ye ihracatını artırabilse de bu artışın büyük olmayacağı öngörüsünde bulunulmuştur. Türk liderlerin son yıllarda ülkeyi sanayileştirme çabalarına rağmen Türkiye'nin ağırlıklı olarak bir tarım ülkesi olduğunun, Türk nüfusunun yüzde 80'inden fazlasının çiftçilikle uğraştığı belgelere yansımıştır. Yurtdışına satılan tarım ürünlerinden elde edilen gelir ise toplam ihracatın yüzde 90'ını oluşturuyordu. Amerikalılara göre Türkiye, 1923 yılında kapitülasyonların kaldırılmasıyla milliyetçi bir politika izlemiş ve tüm yabancı engellerden kurtulmuştu. Ne var ki bu politika, son yıllarda revize edilmiş, özellikle Balkanlardaki ve Akdeniz'deki gelişmeler, Türkiye'nin ekonomik özgürlüğünü tehlikeye sokmuştu. Diğer yandan Amerikalılara göre Türkiye, uyguladığı ekonomi politikasıyla Almanların Balkanlar bölgesindeki ekonomik ve siyasi yayılmasına destek verdiğinin farkında değildi. Türkiye, savaşın başlamasından önce Alman ekonomik tekeline dirense de başarılı olamamıştı. Türkiye, Almanların ekonomik baskısından kurtulmak için yüzünü İngiltere'ye ve Fransa'ya dönmüş, İngiltere ve Fransa ile imzaladığı Üçlü İttifak Antlaşması ile Almanya'nın Türk ekonomisindeki yeri kısmen doldurulabilmişti. Amerikalılara göre İngiltere'nin ve Fransa'nın Türkiye'ye yaptığı ekonomik vaatler yüksek değildi. Amerikalıların yaptığı hesaplamaya göre İngiltere ve Fransa için Almanya'ya karşı olası bir savaşın 1 haftalık bedeli 43,5 milyon sterlin düzeyindeydi. İngilizlerin ve Fransızların Türkleri kendi yanlarında savaşa sokmak için girdikleri ekonomik yükümlülükler ise bunun yanında çok ufak kalıyordu. Diğer yandan Türkiye'den alınacak tütün, fındık, kuru incir, üzüm gibi ürünlerin tamamen tüketilemeyecek olsa da İngiltere'nin resmi çevrelerindeki baskın görüşün yapılacak masrafa değeceği yönünde olduğu Washington'a aktarılmıştır. Amerikan Tarım Bakanlığı'nın raporuna göre İngiliz ve Fransız hükümetlerinin böylesine ucuz ama değerli bir siyasi enstrumanın kendilerinden başka bir gücün (Almanya) Balkanlara ve Yakın Doğu'ya girmesinin önlenmesi için önemli olduğu sonucuna varacakları belirtilmiştir. İngiltere, Fransa ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin savaştan sonra süreceğinin ise şüpheli olduğu yorumu yapılmıştır. Türklerin üzerlerinde bir ya da iki ülke tarafından (İngiltere, Fransa) ekonomik tekel kurulmasına yanaşmayacağı vurgulandığı raporda İngiliz-Fransız ikilisinin Türklerle yaptığı ekonomik antlaşmaların Amerikan kuru meyve ihracatını negatif etkileyeceği, Türk tütünün ise Amerikan tütününün söz konusu iki ülkeye yapılan ihracatının yaklaşık yüzde 8'inin yerini alacağı belirtilmiştir. Ne var ki savaşın bitiminde Türkiye'nin Almanya'ya yönelik mesafeli tutumundan yola çıkarak Amerikan tütün ve kuru meyvelerinin Alman pazarında alıcı bulabileceği ifade edilmiştir.[21] Almanya dışındaki sanayileşmiş Batı ülkeleri, Almanların 1930'lu yılların ilk yarısından itibaren uyguladığı politika uyarınca Türk ürünlerini değerinin üzerinde satın alma eğilimine girmemişler, ihtiyaç duydukları hammadde ve tarım ürünlerini sahip olduğu sömürgelerden temin etme yoluna gitmişlerdir. Almanların alım yaptıkları yüksek fiyat

20 Resmi Gazete, 26.06.1939, Sayı. 4242, Türkiye Cumhuriyeti ile Amerika Birleşik Devletleri arasında 1 Nisan 1939 tarihinde Ankara'da imzalanan Ticaret Anlaşmasının Tasdikine Dair Kanun, s. 12067 – 12071.
21 NARA-867.61/35, (18.06.1940), s.54-55.

seviyeleri Türkiye'nin diğer Batılı devletlerle olan ticaretinin önünde engeldi. Böylece Türk ekonomisinde Alman etkisi kaçınılmaz bir hale gelmiş, Türkiye ile ticaret, Almanya'nın "sömürgesiz sömürge politikasına" hizmet etmiştir.[22] Ne var ki Amerikan raporunda ifade edildiği üzere 1930'ların sonuna doğru İngiltere ve Fransa Türkiye'ye yönelik ekonomik yükümlülükler üstlenme eğilimine girmiştir. 1939 yılında gelinen noktada Türkiye'nin toplam ithalatı içerisinde İngiltere'nin oranı %6.25, Fransa'nın oranı %1,89 ve ABD'nin oranının %9,99 seviyesinde olduğu görülmektedir.[23]

Türkiye'nin bu süreçte ABD ile ticari ilişkilerini artırma eğiliminde olduğu görülmektedir. Türk Hükümeti, sanayi ürünlerine ve makinelere olan ihtiyacın bir bölümünün ABD'den karşılanması yönünde adımlar atmış, bu amaçla Türkiye Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı tarafından tarım makinesi ithal edilebilmesi için 3 milyon lira tutarında bir kaynak sağlamıştır. ABD Ankara Büyükelçisi MacMurray, 25 Ocak 1941 tarihli gönderisinde bu tutarın 780 bin dolar tutarındaki kısmının Amerikan tarım makineleri ithalatında kullanılacağı bilgisini Washington'a iletmiştir. Bu alım, 1940 yılında Amerika'dan yapılacak iki büyük alımdan biriydi. Yeni siparişte 150 traktör, 300 pamuk ekim makinesi, 136 biçerdöver, 25 saman balya makinesi ve 150 saban yer alıyordu. Amerikan Büyükelçi, geçmişte Türklerin bu makineleri kullanabilmeleri için makineler Türkiye'ye kurulduktan sonra Amerikalılardan eğitimler aldığını ve sonuçların tatmin edici olduğunu belirtmiştir. 1940 yılının Nisan ayında yapılan geçmiş siparişin ve mevcut siparişin Türkiye'nin tarım işgücünün kıt ve nüfusun az olduğu yerlerde kullanılması için verildiği bilgisi Washington'a aktarılmıştır.[24]

C. İngiliz-Türk Deklarasyonu ve Üçlü İttifak Antlaşmasının Ekonomik Boyutu

1. Savaşa Giden Süreçte Türk – İngiliz ve Türk- Fransız Görüşmeleri

İngiltere'nin ve Fransa'nın İkinci Dünya Savaşı'na varan süreçte Türkiye'yi Almanya'dan uzaklaştırma ve kendi ittifak sistemine dahil etme politikaları sırasıyla Türk – İngiliz Deklarasyonu'nun imzalanması, Türk – Fransız Deklarasyonu'nun imzalanması ve nihayet Üçlü İttifak Antlaşması'nın imzalanmasıyla neticelenmiştir. Türkiye'nin kazanılması sürecinde İngiltere başı çekmiş, Hatay Sorunu'nun Türkiye lehine çözülmesi sonucunda Türk – Fransız Deklarasyonu imzalanabilmiştir.

İtalya'nın 1936 yılında Ege denizindeki On iki Adalar'da silahlanma sürecine girmesi, Türkiye'yi İngiltere ve Fransa ile yakınlaştırmıştı. İtalya'nın 7 Nisan 1939 tarihinde Arnavutluk'u işgal etmesi Türkiye'nin tehdit algısını daha da artırmıştır. Söz konusu gelişmelerin ardından İnönü başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu; Fransa ve İngiltere ile ilişkilerin geliştirilmesi yönünde karar almıştır.[25] İngiltere; Romanya'ya ve Yunanistan'a askeri bir saldırıya uğramaları halinde yardım vadetmişti. Bu vaat, 13 Nisan 1939 tarihinde İngiliz Başbakan Chamberlain tarafından açıklanmıştı. İngiltere, aynı türden bir ilişkiyi Türklerle de kurmak isteyince Türkiye, bu öneriye 15 Nisan tarihinde olumlu yanıt vermiştir. Çakmak'ın katıldığı 23 Nisan 1939 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında nihai karar alınmış, Türkiye'nin İngiltere ile yapmış olduğu Antlaşma, 12 Mayıs 1939 tarihinde BMM tarafından onaylanmıştır. Türk – İngiliz Deklarasyonu olarak bilinen belge, Türkiye'nin ve

22 Johannes Glasneck, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, (Çev., Arif Gelen), Onur Yayınları, Ankara, b.t.y., s. 65.

23 İstatistik Yıllığı (1941-1942), s. 213-214'den akt. Nuri Karakaş, *İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları*, s. 452.

24 NARA-867.61, (25.01.1941), p. 57.

25 Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası*, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 80.

İngiltere'nin geniş kapsamlı bir ittifak antlaşması imzalamasını öngörmekteydi. Böylece Akdeniz bölgesinde bir savaşın çıkması halinde iki ülke iş birliği içinde olacaktı ve karşılıklı yardımlaşma sağlanacaktı. Bu süreçte Türkiye ile Fransa arasında benzer bir antlaşmanın sağlanmasına engel olan Hatay sorunu halen çözülmemişti. Suriye, halen bir Fransız mandasıydı. Ne var ki bu süreçte Fransızların karşı çıkmaması üzerine Hatay, 23 Haziran 1939 tarihinde Türkiye'ye katılmış ve aynı gün, İngiltere ile yapılmış olan antlaşmanın bir eşi olarak Türk – Fransız Deklarasyonu BMM tarafından onaylanmıştır. Böylece İngiltere, Fransa ve Türkiye arasında imzalanacak Üçlü Antlaşma'nın temelleri atılmıştır.[26] Fransa'nın Türkiye ile İngiltere'nin imzaladığı türden bir deklarasyonu imzalamaya oldukça meyilli olmasına rağmen başlangıçta Hatay'dan vazgeçmek istemediği görülmektedir. Ne var ki Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Massigli Bonnet, Hatay konusunda Türklerin ilhak beklentisinin karşılanmaması halinde Fransa için doğacak olumsuz sonuçlara ilişkin Hükümeti'ni bilgilendirmiştir. Bonnet'e göre Hatay, Fransa'ya rağmen kendi rızasıyla pekâlâ Türkiye'ye katılabilirdi. Dolayısıyla Fransa'nın Türklerin söz konusu taleplerine direnmesinin bir anlamı yoktu. Nitekim Hatay, 10 Nisan 1939 tarihinde meclis çoğunluğu ile Türkiye'ye kendisini ilhak etmesi yönünde bir çağrı yapmıştır. Fransa'nın bu tarihten sonra İngiltere'nin de baskısı ile Hatay'ın Türklere bırakılması yönünde karar aldığı görülmektedir.[27]

Türk-İngiliz ve Türk-Fransız deklarasyonlarının Berlin ve Roma'da tepki uyandırdığı görülmektedir. İtalyan ve Alman radyolarının bu süreçte Türkiye aleyhinde açıkça düşmanlık içeren yayınlar yapmaya başlamıştır. Diğer yandan İngilizler, Fransızlar ve Ruslar kendi aralarında imzalayacakları olası bir antlaşma üzerinde müzakereler yürütüyordu. Almanya ve Rusya'nın, 23 Ağustos 1939 tarihinde beklenmedik biçimde aralarında bir Saldırmazlık Paktı imzalamasının Türkiye'nin kaygılarını artırdığı görülmektedir. Alman – Rus Paktı'nın imzalanmasından bir süre önce ise Sovyetler Birliği Ankara Büyükelçisi Terentiev, Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ile yaptığı görüşmede, Türklerin kendileriyle bir karşılıklı yardım antlaşması imzalamak istemeleri halinde bunu imzalamaya hazır olduklarını belirtmişti. Rus Büyükelçi ayrıca kendilerinin o sırada İngilizlerle ve Fransızlarla yürüttükleri görüşmelerin yakın zamanda olumlu sonuçlanacağını belirtmişti. Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin'e göre Ruslar bu bilgiyle Türkleri yanıltmıştı. Buna göre Sovyetlerin esas amacı Türkiye'yi İngiliz ve Fransız hattından koparıp Alman-Rus-İtalyan yörüngesine sokmanın ilk adımını atmaktı. Bu adımı da imzalanacak bir Rus-Türk antlaşmasıyla atacaklardı.[28]

Türk-İngiliz Deklarasyonu'nun Almanya'nın siyasi ideallerine aykırı bir unsur teşkil etmesi, Adolf Hitler ve Hükümeti'ni konuya ilişkin çeşitli adımlar atmaya itmiştir. Söz konusu adımların ilk yansıması, Hitler'in Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un 7 Mayıs 1939 tarihinde Türkiye'nin Almanya'ya sipariş ettiği tüm savaş teçhizatlarının teslim edilmesini önlemesi olmuştur. Ardından Hitler, 14 Mayıs 1939 tarihinde, Ankara'nın vermiş olduğu, aralarında 60 adet Messerchmidt-109 tipi avcı uçağı ve 8 adet Heinkel-111 tipi bombardıman uçağının da bulunduğu silah siparişlerinin teslimini engellemiştir. Almanya, Türkiye'ye verilmesi kararlaştırılan 150 milyon reichsmark tutarlı kredinin onaylanmaması yönünde bir başka adım atmıştır. Bunun yanında Almanya'nın tank yapımında kullandığı krom hammaddesinin Türkiye'den yapılan ithalatına zarar vermemek için ipleri tamamen koparmadığı, Hitler'in ağır silahların gönderilmesini yasaklayan kararını uygulamakla

26 Robbin Denniston, *Churchill's Secret War: Diplomatic Decrypts, The Foreign Office and Turkey, 1942-44*, St. Martin's Press, New York, 1997, p. 23.
27 Önder, *II. Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası*, s. 24-25.
28 Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Başnur Matbaası, Ankara, 1968, s. 136-137.

beraber hafif silah siparişlerinin imkanlar dahilinde teslim edilmesini kabul ettiği görülmektedir. Ne var ki Alman Hükümeti, Türkiye'nin mevcut siparişlerinden farklı yeni siparişler vermesinin önlenmesini de kararlaştırmıştır.[29] Türkiye, Almanya'nın söz konusu önlemlerine krom ihracatını azaltarak mukabele etmiştir. Dönemin Türk Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, 19 Ağustos 1939 tarihinde Almanya Büyükelçiliği personeli Hans Kroll'a, Almanya'nın Türkiye'ye yönelik savaş teçhizatı transferini sonlandırması halinde Türkiye'nin de Almanya'ya yaptığı krom ihracatını kesebileceğini ifade etmiştir. Kroll ise krom ticareti olmaksızın Türkiye-Almanya arasındaki 25 Temmuz 1938 tarihli ticaret antlaşmasının uzatılmayacağını belirtmiştir.[30] Alman Hükümeti, Kroll'un söz konusu uyarılarının ardından 21 Ağustos 1939 tarihinde ikili ilişkilere dair önerilerini Ankara'ya bildirmiştir. Buna göre Türkiye ile Almanya arasında geçerli tüm silah antlaşmaları ve 16 Ocak 1939 tarihli kredi antlaşması iptal edilecek ve karşılığında 25 Temmuz 1938 tarihli Türk-Alman Ticaret Antlaşması uzatılacaktı. Türkiye'nin Almanya'nın önerilerini kabul etmediği, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu tarafından Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi Franz Von Papen'e iletilmiş böylece 25 Temmuz 1938 tarihli Türk-Alman Ticaret Antlaşması süresi uzatılamadığı için feshedilmiştir. İki ülke arasındaki ticari ilişkiler Almanya'nın Polonya'ya saldırdığı 1 Eylül 1939 tarihinde tamamen kesilmiştir.[31] Almanya'nın 1939 yılında Müttefik devletlerle yakın ilişki kurmasından itibaren başlayan ve tedrici olarak süren ekonomik baskı politikaları Türk-İngiliz Deklarasyonu sonrasında savaş teçhizatlarının tesliminin tamamen durdurulmasına varmıştır. Bu durum Türk Hükümeti tarafından tepkiyle karşılanmış, Saraçoğlu Almanya'ya tazminat davası açılabileceğine vurgu yapmıştır. Türkiye ise Almanların adımlarına karşılık olarak daha önce verilmiş krom teslimatlarını ertelemiş, Von Papen ise söz konusu gecikmeleri durdurmak için diplomasi faaliyetleri yürütse de sonuç alamamıştır. Dönemin Dışişleri Bakanı Numan Memencioğlu, Alman yetkililerine yaptığı açıklamada Üçlü İttifak Antlaşması'nın getirdiği değişikliklere değinmiş ve Türkiye'nin ABD'ye, Fransa'ya ve İngiltere'ye göndermek durumunda olduğu malzemeler nedeniyle Almanya'ya krom ve pamuk konusunda bir taahhütte bulunamayacağını iletmiştir.[32] Almanya'nın Türkiye'ye yönelik ithalat politikası, Türkiye'den yaptığı krom ithalatını 1929 yılında 35,000 reichsmark'tan 1937 yılında 3,437.000 reichsmark seviyesine çıkarmış ve Türk kromunu Alman toplam krom ithalatı içinde yüzde 52 oranına taşımıştır. Almanların 14 Ekim 1938 tarihinde ilan ettiği "Dört Yıllık Program", Türkiye'den yapılması sürdürülecek krom ithalatı ile Alman hava kuvvetlerinin dört katına çıkarılmasını hedeflemiş, ağır topların ve tankların üretimini hızlandırmayı amaçlamıştır.[33]

2. ABD'nin Perspektifinden Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı Başındaki Pozisyonu

ABD'nin Ankara Büyükelçiliği'nin İkinci Dünya Savaşı'nın öncesinde, Türkiye'nin siyasal ve askeri koşullara yönelik raporlar hazırladığı ve söz konusu raporları Washington ile paylaştığı görülmektedir. Amerikalı diplomatlar Türk dış politikasındaki değişime işaret etmiş ve Türkiye'nin Almanya ile İngiltere arasında bir denge politikası yürüttüğünü savunmuştur. Buna göre Türkiye'nin öncelikli hedefi, herhangi bir ittifaka dahil olmaksızın güç dengelerine göre pozisyon almaktı.

29 Glasneck, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, s. 103.
30 Koçak, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939) İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, s. 230.
31 Koçak, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939) İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, s. 230-231.
32 Önder, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası*, s. 127-128.
33 Glasneck, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, s. 67.

ABD'nin Türkiye'deki diplomatik misyonunun hazırladığı bir rapora göre Türkiye, Rus-Türk savaşını bitiren 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan itibaren bir Avrupalı gücün ya da grubun uydusu konumunda olmuştur. 1923 yılından 1928 yılına kadar bu eğilimin en azından görünürde önüne geçilmesi için çaba sarf edilmişti. Ne var ki Amerikalılara göre gelenek ağır basmış ve Türkiye, bu süre zarfında dahi Avrupa'nın dostu olmak istemiştir. Bu kapsamda İtalya ile Türkiye arasında imzalanan 30 Mayıs 1928 tarihli Saldırmazlık Paktı'nın, İsmet Paşa'nın 1932 yılındaki İtalya ziyaretinde yenilendiği Amerikan belgelerine yansımıştır. Amerikan Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan 29 Eylül 1937 tarihli rapora göre Türkiye'nin Avrupa'nın uluslararası toplumuna yönelik karşı konulmaz bir tutkusu vardı. Türklerin, Batılılaşma ya da Avrupalılaşma politikası, Türkiye nezdinde bu çekiciliği artırmaktaydı. Türk dış politikasının İtalyan, Alman ve Rusların, İngiliz-Fransız bloğu ile uyuşmazlıkları üzerine oynadığı belirtilen raporda Türklerin İngiltere ve Ruslar arasında yürüttüğü denge politikasının yerini 1938 yılında bir başka politikaya bıraktığı belirtilmiştir. Yeni denge, Almanya ile İngiltere arasında yürütülüyordu. Buna göre İngiltere, Türk dış politikasında merkez pozisyonu tutuyordu. Türkiye, Almanların Doğu'daki emellerine karşı İngiliz dostluğuna önem veriyordu. İngiltere'nin Hatay müzakerelerinde Türkleri desteklemesi olası bir savaş durumunda İngilizlere stratejik bir konum sağlamıştı.[34]

Türk dış politikasını ele alan başlıca metinler, Türkiye'nin orta büyüklükte bir devlet olduğunu kabul etmektedir.[35] Bu ölçekteki devletlerin uluslararası siyaseti şekillendirmede iki seçeneği bulunmaktadır. Bunlar, büyük devletlerin arasındaki güç dengelerine göre pozisyon almak ve bir ittifaka dâhil olma seçenekleridir.[36] Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sırasındaki tutumu esas olarak ilk seçenek olan güç dengelerine göre pozisyon almayı öngörmektedir. Ankara, diğer yandan İngiltere'nin başı çektiği Müttefik devletlerinin safında yer alarak bir ittifaka da dâhil olmuştur. ABD'nin Türkiye misyonuna göre Türkler, Birinci Dünya Savaşı'nda topraklarının büyük bir bölümünü kaybetmelerine rağmen Hatay konusu hariç bunu telafi etme eğiliminde değillerdi. Ne var ki Balkanların ve güneybatı Asya ülkelerinin lideri olma arzuları bulunuyordu. Türkler, dış saldırılardan çekiniyorlardı ve bütçelerini aşan bir ordu kurmuşlardı. Halk ise bu ordunun kurulması için konulan ek vergilerden hoşnut değildi. 1937 ve 1938 yılları içinde Trakya sınırını ve Boğazları korumak adına askeri harcamalar artırıldı. Türk dış politikasının ana unsuru müzakere ve paktlar yoluyla komşularının siyasi ve toprak hedefli olası saldırılarına karşı güvenliğini sağlamaktı. Siyasi bağımsızlıklarını tam olarak sağlamış Türkler için geri kalan mesele diğer güçlerle olan ilişkilerini normal düzeyde sürdürmekti. Pan-Turanizm ya da Panislamizm artık Türk dış politikasının unsurları değildi. Amerikan Savaş Bakanlığı'nın hazırladığı rapora göre Türkiye'nin uluslararası politikaları, aşırı milliyetçilik ve yabancı düşmanlığı ile engellenmekteydi. Ne var ki Türkiye, Batılı güçlere yaklaşmak için her yolu denese de Batılılara doğru atılan bir adımı tersi yönde bir adım takip etmekteydi. Bu nedenle 1938 yılının Aralık ayı itibariyle Türk dış politikasının tek boyutlu olarak özetlenemeyeceği ifade edilmiştir.[37]

İsmet İnönü, 11 Kasım 1938 tarihinde Cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturduğunda dış politikasını statükodan yana şekillendirmişti. Lozan Antlaşması ile oluşturulan sınırların

34 NARA-867.20 M.I.D. REPORTS/8, (30.12.1938), pp. 218-219.

35 Ali Balcı a.g.e.; Wiliam Hale, *Türk Dış Politikası: 1774-2000*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003; Baskın Oran, *Türk Dış Politikası : Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

36 Balcı, *Türkiye Dış Politikası*, s. 365.

37 NARA-867.20 M.I.D. REPORTS/8, (30.12.1938), pp. 217.

korunması, Montrö Sözleşmesi'yle savaş zamanlarında Türk egemenliğine geçen Boğazlardaki statünün muhafazası, yalnızca Türkiye'nin ihracat yaptığı ülkelerden ithalat yapmak, Türkiye'yle aynı bölgede yer aldığı Romanya, Bulgaristan, Yunanistan'la ılımlı ve hassas ilişkiler tesis etmek, İngiltere ile dostluk ilişkilerini sürdürmek, Arap ülkeleri ve Doğu Avrupa kökenli Yahudi göçmenler ile mesafeli bir tutum takınmak bu politikanın ana unsurlarıydı.[38] Amerikan Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan rapora göre İnönü, Avrupa'da oluşan yeni güç dengesinin ve Boğazlardan gelen stratejik pozisyonunun farkındaydı. İnönü'nün, zamanında Osmanlıların, İngiltere ve Rusya arasında oynadığı büyük güçler arasında tahteravalli oyununa devam edeceği belirtildi. İnönü'nün farkı bu oyunu bu kez Almanya ve İngiltere arasında oynayacak olmasıydı. İnönü'nün Almanların tıpkı o tarihten 30 yıl önceki gibi Doğu'ya yönelik emellerinin ayırdında olduğu belirtildi. İnönü'nün bu kez zamanında Genç Türklerin yaptığı hatayı yapmayacağı ve Alman Genelkurmayı'nın, ya da Alman siyasi mekanizmasının yeni Türkiye'nin kaderini belirlemesine izin vermeyeceği öngörüsünde bulunuldu.[39]

Türk Dışişleri Bakanlığı, İkinci Dünya Savaşı henüz başlamadan 4 Mayıs 1939 tarihinde bir genelge yayımladı. Genelgenin muhatabı tüm Türk büyükelçileri idi. Genelgede Türkiye'nin Hitler rejiminin Almanya'da yarattığı dinamizmi tam bir tarafsızlıkla karşıladığı belirtildi. Roma ile Berlin arasındaki yakınlaşmanın da aynı şekilde tarafsızlıkla karşılandığı not edildi. Her iki devletle ve özellikle Almanya ile ekonomik bağlarla geliştirilmiş olan dostluk ilişkisinin sürdürüleceği ifade edildi. Genelgede, İtalya ve Almanya'nın büyük devletlerle olan anlaşmazlıklarının kendi haline bırakılacağı bilgisi de yer alıyordu.[40] Türkiye'nin olası bir savaşta tarafsız pozisyonunu korumayı hedeflediği görülmektedir. Ne var ki Almanya'nın Çekoslovakya'yı işgal etmesinden ve Romanya'ya zorla kabul ettirdiği ekonomik antlaşmadan endişe duymuş, bu endişe, İtalya'nın Arnavutluk'u işgali ile daha da artmıştı.[41] 1939 yılında yaşananlar, dış politikasını tam bir tarafsızlığa sabitleyen Türkiye'yi bazı değişiklikler yapmaya itmiştir. Bu süreçte Türk dış politikası, İngilizlere doğru yönelmiş, Fransızlarla da aynı temelde ilişki kurulmuştur. Aynı zamanda Sovyetlerle olan mevcut dostluğun ileri götürülmesi kararlaştırılmıştır. 1939 yılının Mayıs ayında yayımlanan bir diğer genelgede İkinci Dünya Savaşı'nın gelişi öngörülüyordu. Türk Dışişleri o zamana kadar uygulanan tarafsızlık siyasetinden vazgeçtiğini ve kendisine yönelik olası bir saldırıyı önlemek için kurulan barış cephesine katılmaya karar verdiğini büyükelçilerine iletmiştir.[42]

Amerikan Savaş Bakanlığı'nın ilgili raporunda Türklerin Birinci Dünya Savaşı'nda Almanların kendilerini sömürdüğünden yola çıkılmış ve Türklerin Almanların yanında savaşa girmesinin çok zor bir ihtimal olduğu sonucuna varılmıştır. Yeni Türkiye'nin yeni rejimi doğrultusunda demokratik devletlerin yanında yer alacağı not edilmiştir. Türkiye'nin gelişim ve reform yıllarında kendi gücünün çok ötesinde bir saygınlık ve prestij kazandığı belirtilmiştir. Bu nedenle Türkiye tehdit edildiğinde belirli güçlerin kendisine manevi destek sağlayacağına inanmaktaydı.[43] Amerikalılar bu süreçte Türkiye'nin askeri kapasitesi hakkında araştırmalar yapıyordu. ABD Ankara Büyükelçisi MacMurray, 21

38 Denniston, *Churchill's Secret War: Diplomatic Decrypts, The Foreign Office and Turkey, 1942-44*, p. 5.
39 NARA-867.20 M.I.D. REPORTS/8, (30.12.1938), pp. 223.
40 Zeki Kuneralp, *İkinci Dünya Harbi›nde Türk Dış Siyaseti: Dışişleri Bakanlığı›nın On bir Telgrafı*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1982, s. 12.
41 Rıfkı Burçak, *Türk-Rus-İngiliz münasebetleri, (1791-1941) : İkinci Cihan Harbinde Türkiye'nin Durumu*, Aydınlık Matbaası, İstanbul, 1946, s. 75.
42 Kuneralp, *İkinci Dünya Harbi›nde Türk Dış Siyaseti : Dışişleri Bakanlığı›nın On bir Telgrafı*, s. 14-15.
43 NARA-867.20 M.I.D. REPORTS/8, (30.12.1938), pp. 223-224.

Nisan 1939 tarihli telgrafında Türklerin normal şartlar altında 150 bin olan asker sayısının 500 bine çıktığını ifade etmiş, bunun yarısının On İki Adalar'ın karşısında bulunan Anadolu kıyılarında konuşlandığını, 70 bin civarında askerin ise Trakya'da bulunduğu bilgisini Washington'a aktarmıştır.[44] Büyükelçilik'in toplam sayı tahmini, 30 Mayıs 1939 tarihinde 300 bin olarak güncellenmiştir. Buna göre Türkler, On iki adaların karşısındaki askerleri İtalyan tehdidine karşı, Hatay'daki askerleri ise o tarihte henüz çözülmemiş Hatay sorununa ilişkin Fransızlara karşı bulunduruyorlardı.[45] Türkiye bu süreçte askeri kapasitesi konusunda son derece katı bir tutum takınıyordu. Türkiye'nin askeri kapasitesi konusunda bilgi edinmek isteyen yabancı askeri ataşeler, her girişimlerinde başarısız oluyorlardı. Örneğin Amerikan Askeri Ataşesi Walter L. Kluss, Türkiye'nin Millî Savunma Bakanlığı'ndan bilgi istediğinde kendisine bilgi verilmemişti. Kluss, 1939 yılının Şubat ayında İngilizce konuşan bir Türk Deniz Subayı'nı öğlen yemeğine davet ettiğinde ise Türk Subay'dan davete katılmasının yasak olduğu yanıtını almıştı. Benzer şekilde bir vesile ile karşılaştığı Türk Hava Subayı kendisiyle tanıştırılması esnasında hiç tanışmamalarının daha doğru olacağını belirtmişti. ABD Büyükelçiliği'ne göre Türkler bu süreçte İngilizlerle de bilgi paylaşımında bulunmuyordu.[46]

Amerikan Savaş Bakanlığı'nın 20 Nisan 1939 tarihli raporunda Türkiye'nin ordusunu güçlendirmek için elinden geleni yaptığı belirtilmiştir. Bu güçlendirmenin sebebi ülkesine karşı yönelebilecek dış saldırılara cevap vermek, diğer yandan barışı ve hukuku korumak olarak belirtilmiştir. Ülkenin ekonomik durumu göz önünde bulundurulduğunda askeri harcamaların oldukça liberal olduğuna dikkat çekilmiştir. Buna rağmen Türkiye'nin modern savaş unsurlarına sahip olmadığı, tank, katerpiller, tüfek, kimyasal silah gibi teçhizatlarının bulunmadığı ifade edilmiştir. Yeterli finansal kaynaklara sahip olmadığından bilimsel araştırmaların yapılmadığı ve mekanik kapasitenin bulunmadığı vurgulanmıştır. Türk ordusunun gelecek birkaç yılda teçhizat ve antrenman açısından modernleşmesinin çok düşük bir ihtimal olduğu sonucuna varılmıştır. Ülkenin ekonomik ve materyal açıdan savaşa hazır olmadığı belirtilmiştir. Türkiye'nin savaş istemediği fakat ekonomisi el verdiği ölçüde kendisini buna hazırladığı bilgisi Washington'a aktarılmıştır.[47]

3. Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifak Antlaşmasına Giden Süreçte Uluslararası Gelişmeler

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'na varan süreçte kademeli olarak İngiltere ve Fransa ile imzaladığı deklarasyonların ardından aynı ülkelerle Üçlü İttifak ilişkisine girdiği görülmektedir. Türkiye'de görev yapan Amerikalı diplomatlar, Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanmış Ankara-Londra geriliminin altını çizmiş fakat Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile ilişkilerin yumuşama eğilimine girdiğini savunmuştur. Ankara'nın Üçlü İttifak Antlaşması'na dahil olma sürecinde Sovyetler Birliği'ne yönelik hassasiyeti belirginleşmiş, söz konusu hassasiyet Türkiye'nin Antlaşma'ya kendisinin Moskova ile karşı karşıya gelmesini önlemeye yönelik ek bir protokol maddesini derç ettirmesi ile sonuçlanmıştır.

ABD'nin Türkiye'deki diplomatik misyonu Washington ile paylaştığı tarihsel süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nun, Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlere karşı savaştığına işaret etmiş, İstanbul'un 1920 yılında İngilizler tarafından işgal edildiğini vurgulamıştır. İngilizler ve Türkler arasındaki gerilim, 1919 – 1922 yılları arasında süren Türk Milli Mücadelesi

44 NARA-867.20/87, (21.04.1939), s.101.
45 NARA-867.20/92, (30.05.1939), p. 114-115.
46 NARA-867.20/91, (22.05.1939), s. 110-111.
47 NARA-867.20 M.I.D. REPORTS/9, (20.05.1939), s. 243.

müddetince devam etmiştir. Bunun sebebi Mustafa Kemal'in liderliğini yaptığı direniş hareketinin silahlı mücadeleye giriştiği Yunan ordularının esas olarak İngiliz Hükümeti tarafından desteklenmesiydi. İngiltere ile ilişkiler Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra da kayda değer bir süre boyunca iyileşme göstermemiştir. Musul bölgesi, iki ülke arasında gerginlik unsuru olmuş ve Lozan Konferansı'nda sonuca bağlanamamıştı. Mustafa Kemal, Musul bölgesini Türkiye'ye katmak için İngilizlerle tekrar savaşmayı dahi seçenekleri arasına almıştı. Ne var ki 1936 yılında imzalanan Montrö Sözleşmesi, iki ülke arasındaki ilişkilerin yumuşamasına neden olmuştur. İngiltere, Boğazlar üzerinde uluslararası komisyonun kontrolüne son verip savaş zamanlarında Türk egemenliğini kabul eden bu Antlaşma'nın imzalanma sürecinde Türkiye'ye destek vermiştir. Bu durum Türk-Sovyet ilişkilerini olumsuz etkilemiş, Ruslar, 20 Temmuz 1936 tarihli Montrö'den hemen sonra Ekim ayında Türkiye ile Boğazlar'ın silahlandırılmasına ilişkin ayrı bir antlaşma imzalamak istediğini belirtmiştir.[48]

Bu eğilim, İkinci Dünya Savaşı sonrasında da kendini gösterecekti. Türkiye ise Sovyetlerle olan ilişkilerinin bozulmaması yönünde çaba harcamış olsa da İkinci Dünya Savaşı'nın başı itibariyle Sovyetlerin Türkiye'ye ilişkin politikalarının dostane olmadığı görülmektedir. Türk dış politikası, Lozan Antlaşması'ndan itibaren Boğazlar, Musul ve Hatay meseleleri hariç, mevcut sınırları ve uluslararası düzeni koruma eğilimindeydi. Mustafa Kemal Atatürk'ün "yurtta sulh, cihanda sulh" sözü, bir anlamda Türk dış politikanın karakteristik niteliğini belirlemişti. Diğer yandan Türkiye, Lozan'ın ardından kendisine karşı olası bir askeri saldırıyı önlemek adına çeşitli adımlar atmıştı. 1928 yılında imzalanan Dostluk Antlaşması ile İtalya ve Türkiye arasında tesis edilen iyi ilişkiler, Benito Mussolini yönetiminin 1934 yılından itibaren belirginleşen Orta Doğu'daki saldırgan ve yayılmacı politikaları nedeniyle bozulma eğilimine girmiştir. Benzer şekilde Adolf Hitler yönetimindeki Almanya'nın revizyonist tutumu ve faşist İtalya ile yakın ilişkileri, Türkiye'yi tedirgin etmişti. Ne var ki Türkiye – Almanya arasındaki ekonomik ilişkiler, savaşın sonlarına kadar belirli bir seviyeyi korumuştur. Almanya, savaş öncesinde Türkiye'nin İngiltere'nin liderliğindeki bloğa yakınlaşmasını önleyip İtalya-Almanya bloğuna katılması yönünde bir siyaset takip etmiş olsa da İnönü'nün tarihsel tecrübesi ile yaptığı uluslararası ilişkiler okuması sonucu aldığı karar Türkiye'nin 1930'lu yılların sonlarına doğru İngiltere ile yakınlaşmasını sağlamıştır. Türkiye, Almanların ve İtalyanların yayılmacı siyasetlerinin belirginleşmeye başladığı dönemde İngiltere ve Fransa ile yakınlaşmış, bu süreçte Türkiye, yukarıda belirtildiği üzere 1939 yılında İngiltere ve Fransa ile ortak deklarasyonlar yayınlamıştır. Üç ülke arasındaki olumlu hava 1939 yılının Ekim ayında üçlü bir ittifak antlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında başta Almanya olmak üzere mağlup devletler aleyhine düzenlenen orantısız antlaşmalar, İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesini tetiklemişti. Almanya, bir süre sonra kendisi için ağır koşullar içeren Versay Antlaşması'nı tanımaz hale gelmiş ve Milletler Cemiyeti'nden çekilme kararı almıştı. Bu sürecin sonunda Adolf Hitler'in 1933 yılından itibaren öne çıkan yayılmacı yaşam alanı (Lebensraum) projesi, mevcut düzeni tehdit eder bir hal almıştır. Diğer yandan Mussolini yönetimindeki İtalya'da Roma İmparatorluğu dönemine duyulan özlem, saldırgan bir dış politikaya yol açmıştır. Nitekim bu durum Almanya-İtalya-Japonya ittifakının oluşmasına zemin hazırlamıştır.[49]

48 Balcı, *Türkiye Dış Politikası,* 2017, s. 61.

49 Çağrı Erhan & Özge Özkoç, *Yirminci Yüzyılda Uluslararası Siyaset 1914-1990 Arası Dönem*. (Ed.) Şaban Kardaş-Ali Balcı, Uluslararası İlişkilere Giriş, Küre Yayınları, İstanbul, s. 38-40.

Almanya'nın 16 Mart 1939 tarihinde Çekoslovakya'yı, İtalya'nın ise 7 Nisan 1939 tarihinde Arnavutluk'u işgali savaşın sinyallerini vermiştir. Dönemin süper gücü konumundaki İngiltere, Almanya'nın Çekoslovakya'ya yönelik saldırgan tutumuna başlangıçta sert bir tepki göstermemiş, Hitler'i daha fazla kışkırtmamak adına yatıştırma politikası izlemiştir. İngilizler, bu politika çerçevesinde Almanya'nın Çekoslovakya'nın Südetler bölgesini işgal etmesine göz yummuştur. Ne var ki Almanya bununla yetinmemiş ve bir süre sonra Çekoslovakya'nın tamamını işgal etmiştir. Bu durum, Sovyetler nezdinde Alman saldırganlığının kendilerine yöneltildiğine yönelik bir algı oluşturmuştur. Bunun üzerine Sovyet Hükümeti savaş henüz resmen başlamamışken 23 Ağustos 1939 tarihinde Almanya ile bir Saldırmazlık Paktı imzalayarak kendisini Alman tehdidinden korumak için adım atmıştır. Sovyet-Alman Saldırmazlık Paktı'nın imzalanmasının Türkiye'de endişeye sebep olduğu görülmektedir. Türkler, bu noktadan sonra İngiltere ve Sovyetlerle olan ilişkisini iki tarafı da gücendirmeden dengeli bir şekilde idare etmeye özen göstermiştir. Bu çerçevede Fransa ve İngiltere ile müzakere ettiği Üçlü İttifak Antlaşması'nı Sovyetlere de danışmıştır. Ne var ki Rusların, Boğazların ortaklaşa savunulması, Montrö Sözleşmesi'nin değiştirilmesi gibi taleplerinin ortaya çıkması üzerine Türkiye, 19 Ekim 1939'da İngiltere ve Fransa ile Üçlü Antlaşmayı Sovyetlerden onay almaksızın ve onların ittifaka katılmasını beklemeksizin imzalamıştır. Türkler bu süreçte İngilizlerin kendilerine yapacakları yardımlar konusunda sıkı bir pazarlığa girişmişlerdir. İngiliz Savaş Kabinesi üyesi Lord Halifax, kabineye Türklere yapılacak yardımların 10 milyon sterlinden 21 milyon sterlin seviyesine çıkarılmasını tavsiye etmiştir. Türkler ise ek olarak 4 milyon sterlin daha istemişlerdir. Halifax, bu tutarın fazla olduğunu ifade etse de gelecek faydalar düşünüldüğünde tutarı makul bulmuştur. Taraflar Antlaşma'nın imzalanması konusunda uzlaşmaya varmışlarsa da nihai imzaların atılması için Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun Ruslarla olumsuz sonuçlanan görüş alışverişi için gittiği Moskova ziyaretinden dönmesi beklenmiştir.[50]

Türkiye, Üçlü İttifak Antlaşması'nı imzaladığı gün, savunma konusundaki mutabakatın yanında İngiltere ve Fransa ile bir dizi askeri ve ekonomik yardım antlaşması imzalamıştır. 19 Ekim 1939 tarihli Antlaşma'ya göre İngiltere Türkiye'ye 16 milyon sterlin değerinde altın ve 25 milyon sterlin değerinde kredi vermeyi kabul etmiştir. 8 Ocak 1940 tarihli Antlaşma ise İngiltere ve Fransa'nın iki yıllık süre zarfında Türkiye'nin tüm krom çıktısını ithal etmesini öngörüyordu.[51]

Üçlü İttifak Antlaşması ise herhangi bir Avrupa devletinin saldırısının İngiltere'nin ve Fransa'nın içinde bulunduğu bir savaşa neden olması ve savaşın Akdeniz'e yayılması halinde Türklerin İngiltere ve Fransa ile aynı safta savaşmasını öngörüyordu. Türkiye, Sovyetlerle karşı karşıya gelmemek adına Antlaşma'ya ek bir protokol maddesi derç ettirmiştir. Buna göre Türkiye'nin Antlaşma'dan doğan yükümlülükleri kendisini SSCB ile bir savaşa sürükleyemeyecekti. Almanya'nın Çekoslovakya'yı işgalinin ardından 1 Eylül 1939 tarihinde Polonya'ya saldırması üzerine İngiltere ve Fransa, bu tarihten iki gün sonra Almanya'ya savaş ilan etmiştir. Almanya'nın 1940 yılının Mayıs ayında Fransa'ya saldırması ve İtalya'nın Almanya'nın safında savaşa girmesiyle birlikte savaş Akdeniz'e taşınmıştır. Bunun üzerine İngiltere, Türkiye'nin Üçlü İttifak'tan gelen yükümlülüklerinden ötürü savaşa girmesini talep etse de Türkiye Sovyetlerle ilgili protokol maddesine atıfla savaşa girmekten kaçınmıştır. Nihat Erim'e göre Antlaşma'nın bir de gizli maddesi vardı. Bu maddeyi, İnönü Erim'e 1946 yılında açıklamıştır. Buna göre İngiltere ve Fransa Türkiye'ye 15 milyon lira değerinde altın ve 25 milyon sterlin değerinde askeri teçhizat yardımı

50 Elisabeth Barker, *British Policy in South East Europe in the Second World War*, Springer, New York, 1976, s.20.
51 Balcı, Türkiye Dış Politikası, s. 82.

yapacaktı. Bu vaatler, İnönü ve Churchill'in 1943 yılının başında Adana'da görüştükleri sırada ancak yerine getirilebilmiştir.[52]

Amerikalıların Gözünden Türkiye'nin Üçlü İttifak Antlaşmasının Ek Ekonomik Düzenlemeleri

Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile yaptığı Üçlü İttifak Antlaşması'nın çok boyutlu ekonomik düzenlemelerinin olduğu görülmektedir. Antlaşma'nın ekonomik boyutunun, Türkiye'nin Almanya ile olan ekonomik ilişkilerin dengelenmesine yönelik tasarlandığı görülmektedir. Nitekim Amerikan belgelerinde söz konusu Antlaşma'nın Türkiye'nin daha önce Almanya'ya ihraç ettiği ürünlerin Antlaşma'nın ardından İngiltere'ye ve Fransa'ya ihraç edileceği öngörüsünde bulunulmuştur. Raporda Antlaşma'nın ABD'nin ekonomik çıkarlarına olası yansımaları da ele alınmış, savaşın sona ermesi halinde bozulan Türk-Alman ilişkilerinin, ABD'nin Almanya'ya yapacağı kuru meyve ihracatına olumlu etki edebileceği belirtilmiştir. Benzer şekilde İngiltere'nin Türkiye'den tütün kaleminde yapacağı satın alımların ABD tütününde yol açacağı pazar kaybına ilişkin öngörülerde bulunulmuştur.

İngiltere, Fransa ve Türkiye'nin 19 Ekim 1939 tarihinde imzaladığı Üçlü İttifak Antlaşması uyarınca Türkiye'ye bu iki ülke tarafından ekonomik ve finansal destek verilecekti. Verilecek desteğin tutarı toplamda 43,5 milyon sterlin (174 milyon dolar) olarak belirlenmişti. Bunun 25 milyon sterlin kadarı İngiltere'den ve Fransa'dan savaş malzemesi alımında kullanılmak üzere, 15 milyon sterlin kadarı altın olarak ve 3,5 milyon sterlin ise Türkiye'nin bu iki ülkeye mevcut kliring antlaşmalarından kaynaklı borçlarını kapatması için verilecekti. Bu kredilerin koşulları Paris'te belirlenerek taraflarca 8 Ocak 1940 tarihinde imzalanmıştır. 25 milyon sterlin değerindeki kredi için yıllık yüzde 4 faiz işletilirken diğer kredilerin faizi yüzde 3 seviyesinde olacaktı. Bu kredilerin ödeme süresi 40 yarıyıl taksitle toplamda 20 yıldı. Hem faiz hem itfa ödemeleri Türk lirası üzerinden yapılacaktı. Türkiye'nin anapara ve faiz ödemeleri yıllık yaklaşık 16 milyon lira seviyesinde olacaktı. İngilizler ve Fransızlar, Türkiye'nin ödedikleri lira ile Türk ürünlerinin ve özellikle Türk tütününün satın alımını gerçekleştirecekti. Antlaşma uyarınca İngiliz ve Fransız hükümetleri savaşın her yılında satın alma yükümlülüğü üstleniyordu. Buna göre 2 milyon sterlin değerinde Türk kuru meyve ve fındık alımı yapacaklardı. Bu alımların üçte biri Fransa için gerçekleştirilecek ve bu kısım da İngiltere tarafından karşılanacaktı. 25 milyon sterlin tutarındaki kredi kapsamında, İngiltere ve Fransa tarafından Türkiye'den lira cinsinden tahsil edilecek tutarlar bu alımlarda kullanılacaktı. Amerikalıların edindiği istihbarata göre 1940 yılının Nisan ayı itibariyle 25 milyon sterlin değerindeki savaş malzemesinin büyük bir bölümü Türkiye'ye varmıştı. Diğer yandan 55 ton ağırlığında altın, 1940 yılının Ocak ayı sonu itibariyle Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'na devredilmişti. Amerikan Tarım Bakanlığı bünyesinde hazırlanan raporda Üçlü İttifak Antlaşması'nın Türk ekonomisine büyük yardımı olacağı, böylece Türkiye'nin Alman pazarını kaybetmesi durumuna alışacağı belirtilmiştir. İngilizlerin ve Fransızların alım yapacağı Türk ürünlerinin daha önce Alman pazarlarına ihraç edildiği not edilmiştir. Üçlü İttifak Antlaşması 1943 yılının Mart ayına kadar geçerli olacaktı. Söz konusu tarihte savaşın devam ediyor olması halinde taraflara Antlaşma'yı tek taraflı feshetme hakkı verilmişti. Amerikalılarca hazırlanan raporda söz konusu Antlaşma uyarınca, her durumda 1943 tarihine kadar İngiltere'ye ve Fransa'ya yapılacak Amerikan kuru meyve ihracatının çok sınırlı olacağı belirtilmiştir. Savaşın sonunda Türkiye'nin Almanya'ya ekonomik olarak bağımlı olmaktan kaçınma politikasının

52 Nihat Erim*, Günlükler, 1925-1979*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 70.

devam etmesi halinde Almanya'ya kuru meyve ihracatının ABD tarafından yapılabileceği vurgulanmıştır.[53]

İngiltere ve Fransa bu kapsamda Türkiye'den belli kalemlerde kayda değer bir satın alma yükümlülüğü altına girmiştir. İki ülkenin hedefi, Türkiye'nin de arzuladığı biçimde onu Almanya'ya olan ekonomik bağımlılığından kurtarmaktı. Fransa'nın ve İngiltere'nin geçmiş yıllardaki tütün alımlarına bakıldığında bu antlaşmaların öngördüğü alımların kayda değer ölçüde olduğu görülmektedir. 1936-38 yılları arasında İngiltere ve Fransa beraberce ortalama 660 bin lira değerinde tütün, 3 milyon 503 bin lira değerinde ise incir, fındık ve üzüm alımı yapmıştı. Bu durum, toplamda 4 milyon 163 bin lira değerinde bir alıma işaret ediyordu. Mevcut antlaşmalar ise, senelik 16 milyon lira değerinde alım yükümlülüğü getiriyordu. İngiltere ve Fransa, 1936 – 1938 yılları arasında Türkiye'den ortalama 22 milyon lira değerinde kuru üzüm ve 15 milyon lira değerinde kuru incir alımı yapmıştı. Yeni antlaşma ise 63 milyon lira tutarında kuru üzüm ve 50 milyon lira değerinde incir alımı yapmalarını öngörüyordu. Diğer bir deyişle İngiliz-Fransız alımları öncekine göre 3 kat artacaktı. Diğer yandan İngiltere-Fransa ikilisinin ABD'den yaptığı kuru meyve ithalatları 1936-1938 arasında 64 milyon lira değerinde kuru üzüm, 31 milyon lira değerinde erik kurusu ve 17,5 milyon lira değerinde kuru kayısı ve kuru elma alımı seviyesindeydi. Fransızlar ve İngilizler, Amerika'dan alımlarını dolar üzerinden yapıyordu. Amerikan Tarım Bakanlığı'nca hazırlanan raporda iki ülkenin dolarlarını silahlanma için saklama arzusunda olduğu ve Türkiye ile yaptıkları antlaşmaların Amerikan pazarını etkileyeceği belirtilmiştir. İngiltere savaş süresince o zamana kadar ABD'den yaptığı tütün alımlarının bir bölümünü Türkiye'ye kaydırmaya karar vermişti. Yeni tütün politikasının duyulmasıyla İngiliz kamuoyunda bu Antlaşma'nın İngiliz endüstrisine ve tüketicilerine etkisi konusunda çeşitli spekülasyonlar yapıldığı belgelere yansımıştır. 19 ve 20 Ocak 1940 tarihli *Manchester Guardian* gazetelerinin, Virginia tütününün İngiltere'de oldukça talep gördüğünü ve başarı sağladığını, ne var ki artık siyasi nedenler dolayısıyla tütünün tadından fedakârlık yapılacağını yazdığı, Amerikan belgelerinde yer almıştır. İngiliz Gazete'ye göre İngiltere'deki sigara üreticileri Virginia ve Türk tütünlerinin karışımıyla sigara üretmeye pek hevesli değildi. İngiliz Ticaret Bakanlığı'nın siyasi müsteşarı (Parliamentary Secretary to the Board of Trade), Avam Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada eldeki dolarların savaş nedeniyle saklanması adına Türk tütününe yöneldiklerini belirtmiştir. İngiltere ve Fransa, 1936-1938 yılları arasında Türkiye'den ortalama 1,6 milyon lira tutarında Türk tütünü satın almıştı. Yeni antlaşmalar uyarınca ise iki ülkenin satın alımları 20 yıl boyunca her yıl 20 milyon lira değerinde tütün alımını öngörmekteydi. Bu sayı, 1936 - 38 seviyesinin yaklaşık 12 katına denk geliyordu. İki ülke, aynı 3 yıllık sürede ABD'den ortalama 250 milyon lira değerinde tütün satın almıştı. Amerikalılar, yeni antlaşmaların ABD'nin tütün alanında yüzde 8 oranında pazar kaybına yol açacağı öngörüsünde bulundu. İngilizlerin Türk tütününü Amerikan tütünleriyle karıştırıp sigara üreteceğinin öngörüldüğü raporda, geçmiş deneyimlerin sigara kullanıcılarının yeni ürünlere yöneldiğini gösterdiği vurgulanmıştır. İngiltere'deki durumun da böyle olması halinde İngilizlerin senelik 20 milyon sterlin değerindeki Türk tütünü alımlarında artışa gideceği ifade edilmiştir.[54]

D. **Sonuç**

Bu çalışmada ABD Ankara Büyükelçiliği'nin Türk dış politikasına ve dış ekonomik ilişkilerine dair hazırladığı raporlar, Amerikan Savaş Bakanlığı'nın Türk dış politikasına ilişkin hazırladığı raporlar ve ABD Tarım Bakanlığı'na bağlı Dış Tarımsal İlişkiler Departmanı'nın

53 NARA-867.61/34, (18.06.1940), s. 49-51.
54 NARA-867.61/34, (18.06.1940), s. 51-52.

Türkiye'nin 1930'lu yıllardaki ekonomik ilişkilerine ilişkin hazırladığı raporlar incelenmiştir. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı öncesinde 1930'lu yıllardan itibaren dış ekonomik politikalarında belirgin bir değişim yaşandığı görülmektedir. Millî Mücadele'nin ardından imzalanan Lozan Antlaşması ile kapitülasyonların kaldırılması ve Türkiye'nin 1929 yılı itibariyle kendi gümrük rejimini belirleyebilme özgürlüğünü temin etmesi, 19. Yüzyıldan itibaren ekonomisi dış aktörlerin kontrolünde olan Osmanlı Devleti'nin ekonomik düzeninden Amerikalıların deyimiyle bağımsızlık yönünde bir sapmaya işaret etmekteydi.

Ne var ki Türkiye'nin, 1930'lu yılların ortalarından itibaren ekonomik politikalarında belirli değişimler yaşanmış, Türkiye ithalat ihtiyacını karşılamak adına kliring antlaşmaları imzalama yoluna gitmiştir. Türkiye söz konusu antlaşmalar kapsamında, ithal ettiği ürünlerin bedelini, sıkıntısını çektiği nakit enstrümanıyla değil, üretimini gerçekleştirdiği farklı ürünlerle ödeme imkanına sahip olmuştur. Almanya ile yapılan kliring antlaşmasının, Berlin'in takip ettiği ekonomik politikalar sonucunda Türkiye ekonomisi üzerinde tekelleşmeye varan ciddi bir etki sağlamasına neden olduğu Amerikan belgelerine yansımıştır. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nda izlediği aktif tarafsızlık pozisyonu ile paralel olarak savaş öncesinde ekonomisinde Almanya'yı dengeleme eğilimine girmiştir. İtalya'nın 1936 yılında Etiyopya'yı, Almanya'nın 1938 yılından itibaren sırasıyla Avusturya'yı ve Çekoslovakya'yı işgal etmesiyle Türkiye'nin ekonomik ilişkilerinde dış politikasıyla paralel olarak derin bir değişikliğe gittiği görülmektedir. Bu değişiklik Türkiye'nin hem siyaseten hem de ekonomik olarak İngiltere ve Fransa ile yakınlaşmasıyla belirginleşmiş ve sırasıyla Türk-İngiliz, Türk-Fransız Deklarasyonları'nın yayınlanmasına ve Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifak Antlaşması'nın imzalanmasına varan süreç yaşanmıştır. Diğer yandan Türk-Amerikan ilişkileri, Türkiye'nin ekonomisindeki Alman etkisini dengeleme eğiliminden etkilenmiş ve dönemin Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu tarafından ABD'nin Ankara Büyükelçisi nezdinde ekonomik yardım sağlanıp sağlanmayacağına yönelik görüşmeler yapıldığı Amerikan arşiv belgelerine yansımıştır. Bu süreçte Türkiye ile ABD arasında 1 Nisan 1939 tarihli imzalanan ticaret antlaşmasıyla, Türkiye ABD'ye "en ziyade müsaadeye mazhar millet statüsü" vermiştir. Böylece Ankara Hükümeti, ABD'ye yüzde 5 ile yüzde 88 arasında değişen çeşitli oranlarda gümrük indirimleri sağlamıştır.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

The National Archives and Records Administration (NARA)

Central File: Decimal File 867.91262, Internal Affairs Of States, Public Press., Turkey, News-Gathering Agencies., Germany, May 27, 1942 - January 18, 1943. May 27, 1942 - January 18, 1943. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. U.S. National Archives. *Archives Unbound.* Web. 23 Aug. 2019. <http://go.gale.com/gdscido?&id=GALE%7CSC5111476643&v=2.1&u=marmara&it=r&p=GDSC&sw=w&viewtype=Manuscript>. Gale Document Number: SC5011476654

Central File: Decimal File 867.428, Internal Affairs Of States, Education. Correspondence Schools., Turkey, Libraries., July 10, 1942 - Nov. 12, 1942. July 10, 1942 - Nov. 12, 1942. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. U.S. National Archives. *Archives Unbound.* Web. 23 Aug. 2019. <http://go.gale.com/gdsc/i.do?&id=GALE%7CSC5111446317&v=2.1&u=marmara&it=r&p=GDSC&sw=w&viewtype=Ma

nuscript>. Gale Document Number: SC5011446320

*Central File: Decimal File 867.20, Internal Affairs Of States, Military Affairs. Army. Army Posts. Fortifications. Defenses. Military Instructors (Advisers). (** Country In Which Serving.), Mar. 30, 1930 - September 18, 1939.* Mar. 30, 1930 - September 18, 1939. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. U.S. National Archives. *Archives Unbound.* Web. 23 Aug. 2019. <http://go.gale.com/gdsc/i.do?&id=GALE%7CSC5111478717&v=2.1&u=marmara&it=r&p=GDSC&sw=w&viewtype=Manuscript>.Gale Document Number: SC5011478942

Central File: Decimal File 867.51, Internal Affairs Of States, Turkey, Financial Conditions. Budget. Dept. Bond Issues. Loans. Public Securities. Credits., March 2, 1937 - December 19, 1939. March 2, 1937 - December 19, 1939. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. U.S. National Archives. *Archives Unbound.* Web. 23 Aug. 2019. <http://go.gale.com/gdsc/i.do?&id=GALE%7CSC5111453147&v=2.1&u=marmara&it=r&p=GDSC&sw=w&viewtype=Manuscript>.Gale Document Number: SC5011453621

*Central File: Decimal File 867.61, Internal Affairs Of States, Turkey, Agriculture., April 1940 - January 25, 1941.*April 1940 - January 25, 1941. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. U.S. National Archives. *Archives Unbound.* Web. 23 Aug. 2019. <http://go.gale.com/gdsc/i.do?&id=GALE%7CSC5111466178&v=2.1&u=marmara&it=r&p=GDSC&sw=w&viewtype=Manuscript>. Gale Document Number: SC5011466179

B. Kitap ve Makaleler

Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası*, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Cemil Koçak, Türk-Alman İlişkileri (1923-1939) İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Çağrı Erhan & Özge Özkoç, Yirminci Yüzyılda Uluslararası Siyaset 1914-1990 Arası Dönem. (Ed.) Şaban Kardaş-Ali Balcı, Uluslararası İlişkilere Giriş, Küre Yayınları, İstanbul

Elisabeth Barker, *British Policy in South East Europe in the Second World War*, Springer, New York, 1976

Erdoğan Karakuş, *İkinci Dünya Savaşı Öncesinde İngiltere Belgelerinde Türkiye-İngiltere İlişkileri*, İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2016.

Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Başnur Matbassı, Ankara, 1968.

Genelkurmay Başkanlığı, Türk-Alman İlişkileri (1923-1945), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

Johannes Glasneck, Türkiye'de Faşist Alman Propagandası, (Çev., Arif Gelen), Onur Yayınları, Ankara, b.t.y.

Nihat Erim, Günlükler, 1925-1979, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Resmi Gazete, Sayı. 4242, 26.06.1939.

Robbin Denniston, *Churchill's Secret War: Diplomatic Decrypts, The Foreign Office and Turkey, 1942-44*, St. Martin's Press, New York, 1997.

Nuri Karakaş, *İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları*, Tarih İncelemeleri Dergisi, 25 (2), 2010, s. 447-482.

Nuri Karakaş, Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013.

Zehra Önder, II. Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2010.

Wiliam Hale, *Türk Dış Politikası: 1774-2000*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003; Baskın Oran, *Türk Dış Politikası : Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Zeki Kuneralp, *İkinci Dünya Harbi›nde Türk Dış Siyaseti: Dışişleri Bakanlığı›nın On bir Telgrafı*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1982